

A Balatonfüred – temetői templomrom feltárása és helyreállítása

I. A TEMPLOM TÖRTÉNETE

Balatonfüred északi részén, a Balatonszöllősen át Nagyvázsönyba vezető országút melletti régi katolikus temetőben középkori templom romjai állanak. A temető az ún. „falú Füred” fölötti dombon fekszik, a Siske utca mellett, a Siske forrástól nyugatra (1. kép). Kicsit távol van a középkori Füred feltételezhető falumagjától, ezért úgy tűnik, hogy a templomrom nem Füred, hanem egy másik falu temploma volt.

A mai Balatonfüred környékén az Árpád-kori oklevelek három falut említenek: Papsokát, Kéket és Füredet. Mindhárom nevével 1211-ben találkozunk először. II. András király Oros volt tihanyi apát kérésére összeírta a tihanyi apátság birtokait. E nagyon fontos oklevélben az apátság javai között Pécsely, Kövesd, Aszófő után írják le „villa Poposca” — nevét.¹ Az apátnak mintegy 11 ház szolgáját, 20 torlóját sorolja fel itt az oklevél, akik különféle szolgáltatásokkal tartoznak az apátságnak. Ezenkívül van a tihanyi egyháznak Poposca villában a Szent Mihály egyháza mellett 6 ekére való földje, melyet pénzen vettek Száka fia Istvántól és testvéreitől. („Preterea ecclesia habet terram in villa Poposca precio comparatam a Stephano, filio Zaca et eius fratribus, iuxta ecclesiam Beati Michaelis adiacentem...”)² Ez az oklevél Poposca (Papsoka) után Kék falut (villa Kecu) tárgyalja, ahol mintegy 16 ház torlója (exequialis) van az apátságnak. Arács után Füredről beszél az oklevél (villa Füred) itt mintegy 9 háznép exequialessel bírt az apátság, akik között voltak földművelők, szőlőművesek és várőrök.³ Úgy tűnik, hogy Papsoka valamivel nagyobb Kéknél és kb. kétszer akkora, mint Füred. — Ez az oklevél nagyon fontos emlék korai gazdaságtörténeti kutatásunk számára is. A föld művelésével kapcsolatban itt nem hallunk az egyháznak, csak az egyház jobbágynak közös műveléséről. Az egyház külön elhatárolt és trágyázott földjeinek felsorolása viszont már egy későbbi gazdasági fejlődésnek, a telekrendszerre való áttérésnek az előjele.⁴

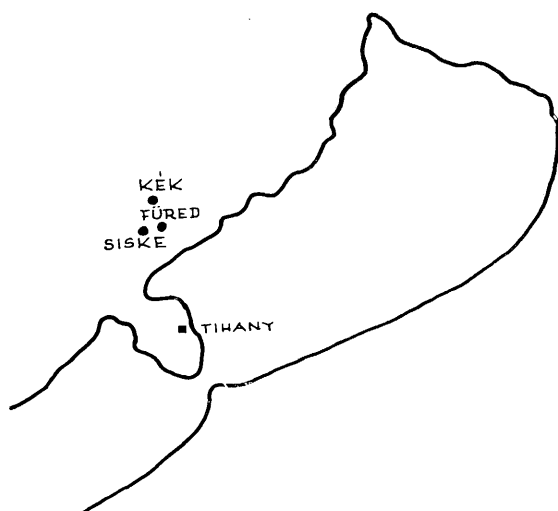
A fenti oklevélben említett három falut pontosan helyhez tudjuk kötni. A veszprémi Bakonyi Múzeum munkatársai a megyei régészeti topográfiai kötet készítésekor Füred környékén is végeztek terepbejárást, és három helyen találtak elpusztult középkori települést.⁵ A régi temetőben álló templomromtól északra és keletre eső partoldalban több beásás elszíneződött feltjét figyelték meg, s ezekből XI—XIII. századi fogaskerék technikával díszített cseréptöredéket gyűjtöttek.⁶ A mai

Füredtől északra fekvő Kéki völgyben talált Árpád-kori település a fent említett Kékkal azonos. „Villa Fured” nyomait a mai község belterületén, a Bajcsy-Zsilinszky úti paplak mögötti kertben talált XII—XVI. századi cserepek jelzik.⁷ A régi temetőben álló templom mellett elpusztult falu ezek szerint Papsokával azonos, az itt levő templomrom pedig az oklevélben említett Szent Mihály egyház volt tehát.

E templomról 1267-ből is maradt fenn adatunk. Ekkor a tihanyi monostor apáti székében Jeromos apát ült, s ő kieszközölte monostora számára IV. Kelemen pápa bulláját. Kelemen pápa a bullában Szent Péter oltalma alá fogadja a tihanyi apátságot, és elsorolt javainak és kiváltságainak birtokában megerősíti. Papsokáról is említést tesz: „predium, quod Popsuka vulgariter appellatur, et ius patronatus, quod in ecclesia Sancti Mychaelis loci eiusdem habetis”.⁸ Tehát a Szent Mihály egyház kegyura a tihanyi apátság.

Papsoka nevével 1314-ben találkozunk utoljára. Ekkor Tamás tihanyi apát és konventje bizonyítja, hogy Papsokáról való Kecha fia Sebestyén jobbágyuk Szőlősen levő 4 hold földjét az ottani apátsági tiszt engedelmével eladta Arnold ispán jobbágyának, Bedus fia Lukácsnak.⁹

1211-ben villának, 1267-ben prediumnak írják Papsokát. 1314-ben csak egy jobbágy nevében maradt fenn említése. Ez a két fajta megnevezés figyelemre méltó, különösen az 1267-es „predium”. Szabó István a magyar falurendszer kialakulásáról írt könyvében foglalkozik a korai prediumokkal. Véleménye szerint: „A XI—XIII. században a predium olyan földesúri gazdasági telepet, üzemet jelölt meg nálunk, melyet a földesúr maga tartott fenn, s melyben saját eszközeivel folytatott termelőmunkát, és pedig alapjában véve rabszolga-szolgá állapotú vagy legalábbis rabszolga eredetű munkakerővel”.¹⁰ Idők folyamán a predium lakói egyre nagyobb számban már házas-földes rabszolgák lettek, most már a maguk házában laktak, a földet a maguk termelő-eszközeivel művelték, uruknak súlyos terményszolgáltatással tartoztak. — Sokszor a predium nem önálló település volt, hanem a falu földjén osztozott más birtokossal, s a már rajta kívül ott fennálló faluközösséggel. A predium fokozatosan faluvá vált, a XI—XIII. században gyakran templom vagy kolostor állott benne. Az oklevelekben gyakran mondták villának is.¹¹ — Ilyen prediuma — gazdasági üzeme lehetett a tihanyi apátságnak Papsokán, amely azonban nem volt önálló tele-

I. Helyszínrajz.
I. Lageplan.
I. Plan des lieux.
I. План местности.

pülés, hanem a „villa” egy részét képezte. Így magyarázható Papsoka kétféle megjelölése.

Hogy nem csak egy gazdasági üzemről van szó jelen esetben, azt maga a Papsoka név is bizonyítja. Különböző formákban jelenik meg az oklevelekben: 1211: a fogalmazványban „villa Popsoca”, a hitelesített másolatban „Popsoca” és „Popsosca”; 1267-ben „predium Popsuca”, 1314-ben „Popsuca”-néven szerepel.¹² Pais Dezső szerint a „Papsoka” összetételben az összetétel második tagja a „faluval” azonos, vagy rokon értelmű szó, az első fele pedig azt mondja meg, hogy ez a falu kinek a birtoka volt.¹³ A „Pap” előtagot tehát a tihanyi apátság, mint birtokos után kapta Papsoka.

Az a körülmény, hogy az 1211-es összeírás szerint az apátság 6 ekére való földet vett Szent Mihály egyháza mellett Száka fia Istvántól, megengedi azt a feltevést, hogy Papsokának más részbirtokosai is voltak, esetleg még az apátságot megelőzően. Az 1055-ös alapítólevelében még nem szerepel az apátság birtokai között Papsoka, viszont a terepbejárás és a későbbi ásatás során XI—XII. századi cserépeket is találtunk, s ez arra enged következtetni, hogy a falu talán már ekkor is fennállott.

Papsoka biztos nyomain 1314 után eltűnnek, és Füred észak-nyugati tőszomszédságában a XIV. században Siske falut említik. Nevével 1373-ban találkozunk. A nagy arácsi perben Miklós tihanyi apát eskütársai között Siskei Lőrinc fia András, Mihály fia Farkas és János fia Ágost szerepel.¹⁴ Később is gyakran feltűnnek itteni nemesek: 1385-ben királyi emberként szerepel Syskei Lőrinc fia Domokos egy beiktatásnál,¹⁵ 1455-ben Siskei István szintén királyi ember,¹⁶ 1523-ban Siskei Orosz Benedekről olvashatunk.¹⁷ 1534-ben Siskei Gergelynek 1 adózó és 1 szegény vagy pusza telkét írták össze Füreden.¹⁸

Papsokának a későbbi Siskével való azonosításához figyelmet érdemlő az az adat, hogy Siske is a tihanyi

apátság birtoka, illetve, hogy itt az apátságnak rész-birtokai voltak. 1388-ban a tihanyi apátság füredi és syskei részbirtokairól olvashatunk, amelyeket György apát elődei 1382 előtt 150 Ft kölcsön fejében lekötöttek Miklós szepesi prépostnak.¹⁹ 1415—17-ben is a tihanyi apátság birtokai között szerepel Siske: Demeter tihanyi apát és a veszprémi káptalan peréből tudjuk ezt. Amiótt folyt a per, hogy az apát az alábbi birtokokon lefoglalta a káptalant illető tizedeket a plébánosnak járó negyedekkel együtt: Tihany, Apáti, Aszófő, Kövesd, Örvényes, Udvari, Szentpéterdörgicse, Vászoly, Kis-Pécel, Szöllös, Füred, Siske, Kék.²⁰ Füred környékén Kéken kívül Siske az, ahol az apátságnak birtokai voltak, ugyanúgy, mint az előbb említett Papsokán. Siske falut csak oda lokalizálhatjuk, ahová fentebb Papsokát helyeztük a terepbejárás és az ásatás eredményei, valamint Szent Mihály egyháza alapján. Balatonfürednek ezt a részét ma is Siskének nevezik és Siske-forrás a neve a templomrom közelében levő forrásnak is. Az 1314-ben utoljára említett Papsoka tehát Siske néven tűnik újra fel 1373-ban. E falunak a tihanyi apátság mellett nemesi birtokosai is vannak, így elsősorban a Siske család E tényben kell keresnünk a falu névcserejének okát.

A helységek névcsereje gyakori volt a XIII—XIV. században. A név megváltozására a birtokos személyében bekövetkezett változás éppen úgy alkalmas adhatott, mint magának a településnek külsőséges változásai.²¹ A feudális világban ui. elsősorban a falu feudális birtokosának a neve az, amely a kialakuló faluhoz ennek nevéként tapad. Így Papsoka (Papfalva) is a tihanyi apátságtól kapta a nevét. S a XIV. században, amikor az apátságnak csak részbirtokai voltak itt, s azt is zálogba adta egy időre a szepesi prépostnak, nyilván a helység nemesi birtokosai — elsősorban a Siske család — kerültek előtérbe. Az ő birtokrészük feltehetően nagyobb volt, s így magyarázhatjuk, hogy Papsoka neve Siskére változik. A Siske család felemelkedését az is mutatja, hogy a XIV—XV. században királyi emberként találkozunk nevükkel az oklevelekben (1385 Syskei Lőrinc fia Domokos, 1455 Siskei István, 1523 Siskei Orosz Benedek). A XIV. században, az Anjou uralkodók alatt gyakori volt, hogy egy-egy kisebb nemesi család meggazdagodott és nagyobb szerephez jutott.

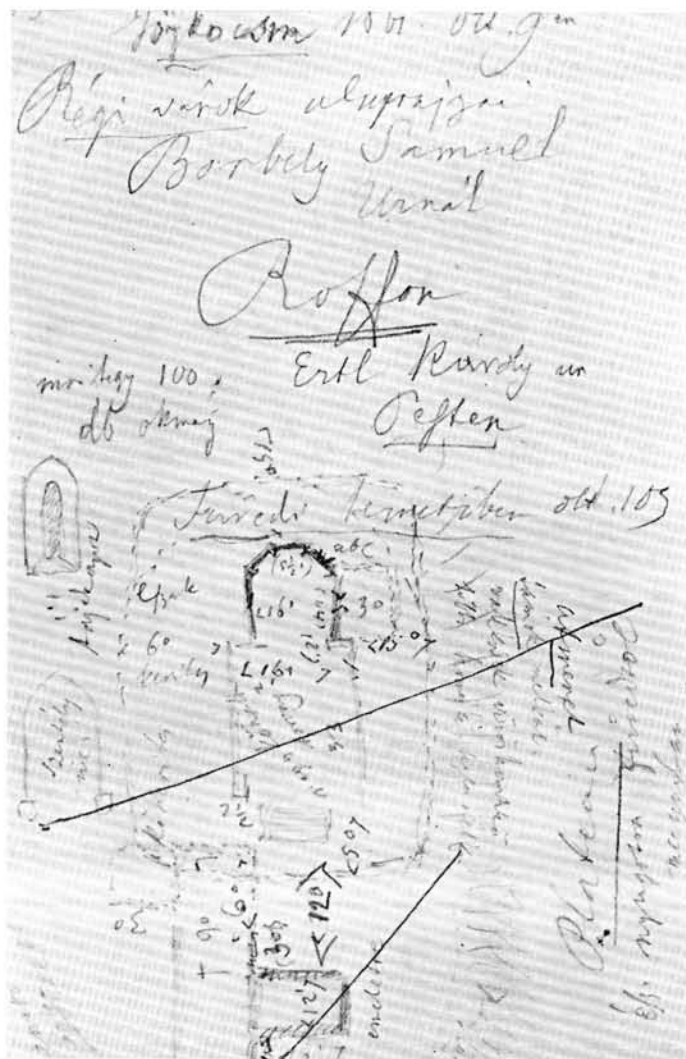
Siske falu tőszomszédos volt Füreddel, házaik majdnem összeértek. Korán megindult a két közeli település összeolvadása. Erre mutat egy 1385-ös oklevél, amely szerint a fehérvári káptalan előtt György tihanyi apát szentbenedekáli, tóti és lőrinci nemeseknél zálogban levő Rákkutat és az elődeitől „nekik szintén elzálogosított Siske nevű Fyredi birtokrészért” Miklós szepesi prépostnak és rokonainak adja az addig közösen birtokolt Arács monostori részét.²² A két falu meginduló egybeolvadásával magyarázható, hogy 1381-ben a füredi Szent Mihály egyház rectoráról olvashatunk („dominus Stephanus presbiter rector parochialis ecclesie sancti Mychaelis de Fyred”).²³ 1455-ben és 1476-ban szintén a füredi Szent Mihály egyházat említik. Ambrus szöllösi plébános, füredi rector pere folyik a veszprémi káptallal, amelyben 1476-ban Vetési Albert püspök előtt megegyeztek. Ambrus plébános lemondott minden tized

és tizednegyed jogáról és egyházának jogáról a káptalannal szemben, a káptalan viszont Ambrus plébánosnak és a füredi Szent Mihály parochiális egyháznak meghagyta Füred, Siske és Kék tizedeit, kivéve az idegenek szőlőit, valamint a tizednegyedeket („de vineis hominum in Fyred, Syske, et Kek usque ad possessionem Arach situati”) örök jogon. A füredi, siskei és kéki lakosok Szöllősen levő szőlőik után a teljes tizednegyedet fizetik, a szőlősiek füredi, siskei és kéki szőlői után pedig annak felét. Ezenkívül a Szent Mihály egyház saját 15 hold szőlője után a káptalannak sem tizednegyedet, sem ajándékot nem köteles adni.²⁴

Az itt említett füredi Szent Mihály egyház véleményünk szerint azonos a siskei Szent Mihály egyházzal, az 1476-os oklevél ellenére is, amely Siske falut külön említi. Más Szent Mihály egyházat a környéken nem ismerünk, csak az 1211-ben és 1276-ban említett papsokai Szent Mihály egyházat. És ha elfogadjuk Papsoka Siskével való azonosítását, akkor az 1381, 1455, 1476-ban füredinek említett Szent Mihály egyház a siskei Szent Mihály egyházzal kell, hogy azonos legyen. Füred temploma Szent Margit tiszteletére volt szentelve. Papját, Jánost 1333-ban említik először, ekkor 23 kis dénárt fizetett pápai tized fejében.²⁵ A füredi Szent Margit parochiális egyházzal 1400-ban,²⁶ majd 1400-ban olvashatunk.²⁷ Ekkor az „Apathlak” nevű szőlős hely keleti szomszédja. E tervrajzot a Veszprémi járás régészeti topográfiai kötet írói a mai balatonfüredi sinagógával azonosították, amely a református templom közelében található. E templom környékén találták a középkori cserepeket, amelyek alapján a középkori Füredet ide lokalizálhatjuk.²⁸

Siske falu nevével a veszprémi káptalan számadáskönyvében is találkozunk. E szerint a káptalan a XV. század végén Füreden és Siskén is szedte a tizedet. Ezek nem az ő birtokai voltak, más birtokosok itteni népeinek tizedeit is ők kapták.²⁹ 1487-ben is szerepel még neve,³⁰ majd ezután többnyire a Siskei család nevében marad fenn emléke. Hogy mennyire Füred részévé vált, arra jó példa az is, hogy 1521-ben Füredi Orosz Benedek nevű nemes embert említ egy oklevél, 1524-ben ugyanő Siskei előnévvel (Siskei Orosz Benedek) szerepel.³¹ Siske falu önálló léte a XVI. században megszűnik, az adóösszeírásokban sem említik. Vagy elpusztult a Mohács utáni zavaros időkben — vagy — és ez a valószínűbb — teljesen beleolvadt Füredbe, s ezentúl csak Füred néven szerepel az okiratokban. Az 1550-es veszprémi regestum a zalai főesperesség területén, a balatonfői (Vászolyi) esperességén belül „Alsófyred” és „Felsewfyred”-ről beszél. Alsófüred üres, Felsőfüred plébánosa János.³² A két külön negnevezés közül az egyik — feltehetően Felsőfüred — a beolvadt Siske falu plébániája.

A XVI. század közepén az egész Balatonfelvidék sokat szenvedett a török pusztításoktól. A XVI. század harmincas éveiben pusztították először végig a környéket a török csapatok, mindent felégettek és utána kivonultak. Veszprém és környéke nem volt tisztán hódolt-sági terület, hanem végvidék, amelyik kétfelé adózott, Veszprém 1552. évi elfoglalásától a zsitvatoroki békéig. E béke szerint a Balatontól északra fekvő rész fel-

2. Römer Flöris rajza a templomromról.
2. Die Zeichnung von Flöris Römer über die Kirche.
2. Les ruines de l'église, dessin de Flöris Römer.
2. Рисунок руин церкви, сделанный Флоришом Ромером.

szabadult ugyan a török uralom alól, de a meg-megújuló hadjáratok nagy károkat okoztak.³³ A török pusztításhoz a 15 éves háború is hozzájárult, így a XVI. század végén, a XVII. század elején a terület majdnem teljesen lakatlan volt.

A reformáció hamar eljutott és nagyúri pártfogó révén tért hódított a Dunántúlon. A szóhadgyomány Dévai Bíró Mátyást tartja Dunántúl reformátorának. 1535—36-ban reformálta Dévai a Rába, és különösen a Balaton mellékét. A veszprémi egyházmegye a mohácsi vész után több mint két évtizeden keresztül nagyon zilált állapotban volt egyházi gondozás tekintetében. Püspöke, Kecseti Márton 1545-ben maga is áttért az új hitre. Székesfehérvár török kézre kerülése (1543) fordulópontra a reformáció terjesztésében. A török ui. nem vetett gátat az új hit terjesztésének. Így elmond-

3. A templomrom feltárás előtt.
 3. Die Kirchenruine vor der Freilegung.
 3. Les ruines avant la mise à jour.
 3. Руины церкви до раскопок.

hatjuk, hogy a Dunántúl keleti és déli részein a török, a nyugatin Nádasdy, Bánffy, Enyingi Török Bálint oltalma alatt szilárdult meg a reformáció.³⁴

1576-ban volt az első egyetemes szervezkedés, az első zsinat, az első püspökválasztás. 1618-ban a szentlőrinci zsinaton osztották be az új hit egyházait egyházmegyékbe. A veszprémi egyházmegye egyházai között megemlítik a füredi is — papja ekkor Rozgonyi Király György volt.³⁵

Semmi nyomunk nincs arra, hogy a reformátusok a siskei templomot használták volna. Feltehetően ez ekkor már romokban hevert, a török pusztítások és a harmincéves háború zavarai miatt. A reformátusok Füred faluban építenek új templomot, amely mai formájában 1829-ben készült.³⁶ Így a templomromon a ba-

4. A templomhajó feltárás előtt.
 4. Das Schiff der Kirche vor der Freilegung.
 4. La nef avant la mise à jour.
 4. Неф до раскопок.

rokk kor nagy átalakításai semmi nyomot nem hagytak.

Fuxhoffer 1803-ban megjelent *Monasteriológiájában* „Siskei-vár” néven ecclesiáról és parochiáról ír, melynek falai alig látszanak.³⁷

Hosszú ideig semmit sem hallunk a templomról. Sem a *Canonica Visitatiókban*, sem egyéb iratokban nem szerepel.

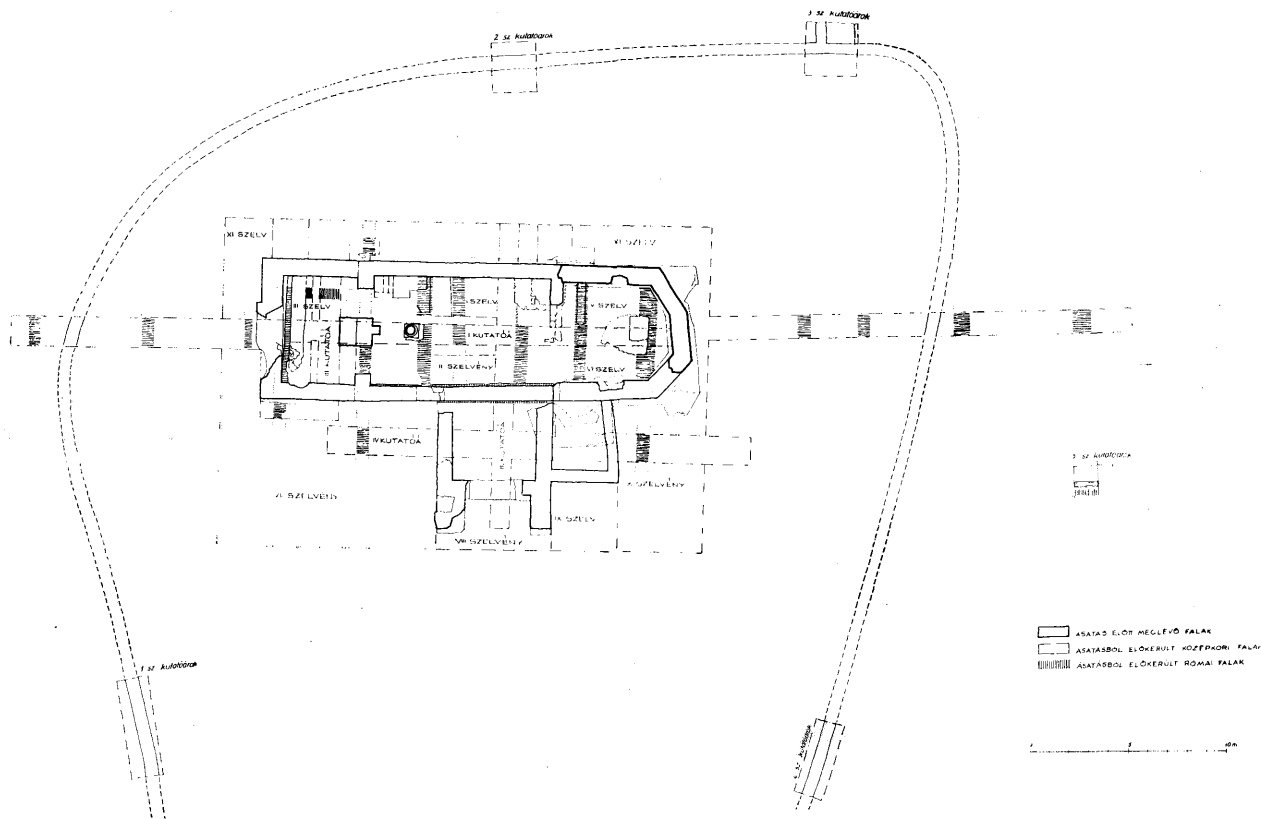
1861-ben Rómer Flóris műemléki útjai során ide is eljutott. Vázlatos alaprajzot készített a látottakról, amelyen a nyolcszög három oldalával záruló szentélyű templom látható, déli oldalán egy melléképülettel. Az akkor még meglévő egyszerű csúcsíves ablakait és a szentély csúcsíves diadalívét is lerajzolta (2. kép). A templom körül rajza kerítést tüntet fel. Leírásában ez szerepel: „átmenet táмок nélkül, vállkövek homokkő, többi terméskő téglá nélkül”.³⁸

1890-ben Récsey Viktor küldött jelentést a Műemlékek Országos Bizottságának a templom állapotáról. „A templom szentélyének északi fala s az apsis két fala még fennáll, s ennek gót ívezetei még észrevehetőek. A meglévő résznek már alapfalai is csak nagy nehezen vehetők ki. A templom hajójának hossza 18 lépés, szélessége 8 lépés. A szentély hossza 8 lépés, szélessége 6 lépés. Ennek úgy, mint az előbb leírt templom romjai között gyakran találni római párkányos téglák töredékeit”.³⁹

Békefi Remig 1908-ban a következőket írja a templomról: „Balatonfüred római katolikus temetőjében kisebb méretű keletelt egyház romjai láthatók. Az egészről mindössze a szentély északi fala és a nyolcszög három oldalából alakult apszis két fala egészen, a harmadik meg csak részben áll, rajta ablak nyomaival. A csúcsíves és consolok a mai pusztult helyzetben is megállapíthatók. Anyaga terméskő”.⁴⁰

II. A TEMPLOMROM FELTÁRÁSA

A régi temetőben álló templomrom tovább pusztult, keveset hallatott magáról. 1953-ban a Balatonfüredi Idegenforgalmi Hivatal költségén Kiss Ákos végzett itt kisebb feltárást. Kitisztította a szentélyt, a középkori padlószintig kitermelve a földet. A szentélyben megtalálta a főoltár alapját, előtte a kőpadló nyomait, s több helyen az alapozó habarcsréteget. Valószínűleg a főoltár fedőlapjához tartozott az a vörös homokkőlap darab, melyet az oltártól nem messze talált.⁴¹ A szentélyben ezenkívül vörös homokkőből készült boltozati bordák is előkerültek, s az északi oldalon megtalálta a diadalív pillérének faragott lábát. Mellette épen megmaradt az emelt szentély lépcsőjének faragott kősora. A diadalív és a hajó északi fala közötti szögletben került elő a szép gótikus kő keresztelőmedence törött állapotban.⁴² Ugyancsak a hajóból került elő az egyszerű, durva kivitelű szenteltvíztartó. Az ásatás során a hajó északi falát szabaddá tették és így meghatározták a templom hosszát. Mivel teljes feltárára nem volt lehetőség, így a templom alaprajzára csak következtetni lehetett, azt helyesen tisztázni nem.

5. Ásati alaprajz.
5. Grabungsgrundriß.

5. Plan des fouilles.
5. План раскопок.

1964-ben kezdte meg az Országos Műemléki Felügye-
léség a templomrom feltárását annak műemléki helyre-
állításának keretében, és 1965-ben fejeztük be a teljes
feltárást.

Az ásás megkezdésekor a nyolcszög három oldalá-
val záruló támpillér nélküli szentély mintegy 3—4 méter
magas falai álltak, s ezt a hajótól az északi oldalon
megmaradt, 1 méterre kiugró diadalív választotta el.
A szentélyben megvoltak a főoltár omladékos alapjai,
a falon a kiszedett pasztofórium helye és a falazó-
állvány gerendalyukai látszottak.⁴³ A szentély sarkaiban
a boltozatindítások és konzolok még kivehetők voltak.
A szentély déli falán az ablak keleti kávája megvolt.

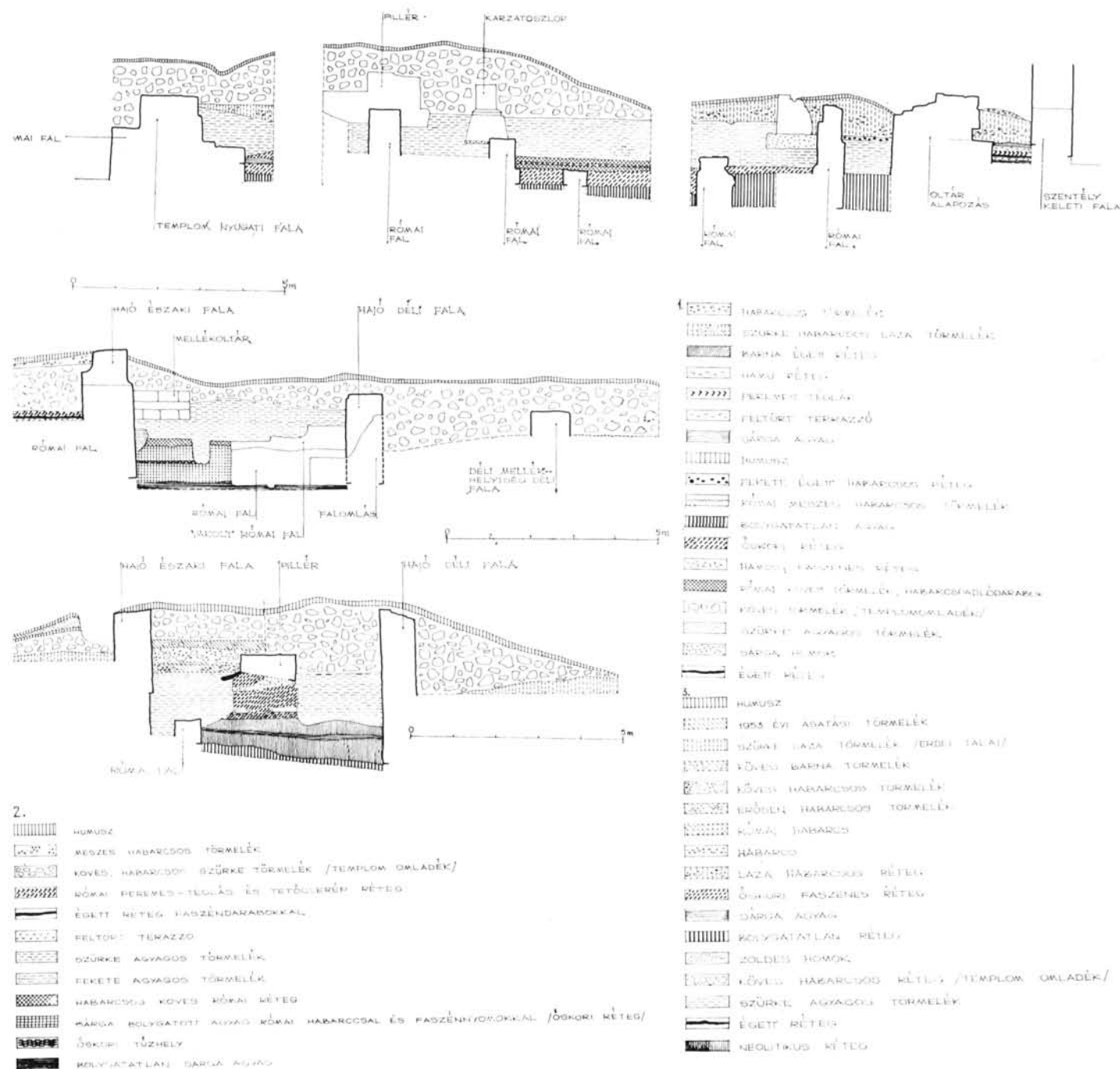
A hajót vastag törmelék réteg borította, amelyből
a templom alaprajzára csak következtetni lehetett, az
1953-ban Kiss Ákos által szabaddá tett északi fal alap-
ján. A templomrom északnyugati sarkából a helybeliek
elvitték a követ házépítésre (3. kép). A hajó helyét
jelző dombot vastagon benötte a gaz (4. kép).

A templom kiterjedését kutatóárkokkal határoztuk
meg. Középen, a hossz tengelyben nyitott I. sz. kutató-
árkokkal megkerestük a templom kelet—nyugati kiterje-
dését, és támpontot kaptunk a belső elrendezésre, a szin-
tekre és kívül a temető kerítőfalára is. Két észak—déli
irányú árokkal (II. és III. sz. kutatóárkok) meghatároztuk
a templom szélességét és azt, hogy a déli oldalhoz

melléképület csatlakozott (5. kép), majd szelvényekkel
tisztáztuk a teljes alaprajzot. Az árkokban a bolygatatlan
talajig leástunk, s így képet kaptunk a hely közép-
kort megelőző életéről is. A bolygatatlan talaj fölött
mintegy 40 cm vastag őskori kultúrréteget találtunk
(6. kép), amelyben neolitikus — a vonaldíszes kultúrába
tartozó és kora bronzkori—kisapostagi kultúrába tartozó
cserepek (7. kép) voltak. Ezek azt mutatják, hogy a
domb, amelyen a templomrom áll, a neolitikumtól kezd-
ve lakott terület volt. Ez a hely kedvező földrajzi adott-
ságait és a közeli Siske-forrást figyelembevéve érthető is.

A RÓMAI VILLA

A bronzkori réteg fölött az árkokban és a szelvényekben
egy római villa alapfalai bontakoztak ki. Már 1890-ben
Récsey Viktor is római peremes téglákat fedezett fel
a rom területén. A környéken a múlt században római
sírokat találtak. Az egyik sír — a Siske-forrás felett —
a Varga udvar kertjében került elő, kő fedelét Ku-
zsinszky Bálint még látta. Állítólag innen való az a sima
arany drótkarika, amelyet 1904-ben Móroczka K. a vesz-
prémi Bakonyi Múzeumnak ajándékozott. Valószínűleg
ugyaninnen való az a sír is, amelyet Récsey Viktor
a romtemplomnál említ, s amelynek anyagát: egy üveg-

6. Az I., II. és III. sz. kutatóárok metszetei a templom belsejében.
 6. Durchschnitt der Gräben I, II und III im Inneren der Kirche.

6. Coupes des fossées de recherche n° I, II et III, à l'intérieur de l'église.
 6. Схематический разрез шурфов № I, II, и III внутри церкви.

korsót és egy balsamáriumot Récesy Viktor közvetítésével Mórocz J. járásbíró a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.⁴⁴ A templomromnál a római falak a középkori szint fölött mintegy 50 cm magasan még állanak. A középkori templomot a római falakra építették rá, felhasználva azokat alapozásnak. A feltárás során kiderült, hogy minden középkori fal, a templom-

nak minden részlete — az oltárok is — római falon állanak (5. kép). A római szint a középkori alatt 1 méter mélységben van. A villának csak részleteit tudtuk megkeresni, mert az ásás célja a középkori templom feltárása volt.⁴⁵ A nagyon gazdagnak és érdekesnek mutató római villa teljes feltárására nem volt lehetőség, pedig a római villa, a ráépített középkori templommal,

7. 1—2. vonaldíszes kultúrába tartozó cserepek.
3—4. Kisapostagi kultúrába tartozó cserepek.
7. 1—2. Zur Kultur der Linearkeramik gehörende Scherben.
3—4. Zur Kisapostag-Kultur gehörende Scherben.
7. 1—2: tuiles de la civilisation au décor hachuré.
3—4: tuiles de la civilisation de Kisapostag.
7. 1—2. черепки, относящиеся к культуре с линейными украшениями, 3—4. черепки, относящиеся к кишапотшагской культуре.

a csodálatos panorámával szinte páratlan műemléki együttessé alkotott volna. Mindez így is érdekes, újabb adalék ahhoz, hogy a középkori ember építkezése során felhasználta a római maradványokat. Ez a Balatonfelvidék több középkori templománál megfigyelhető (Ecsér, Szigliget-Avasi templomrom, Felsődörgicse, Alsódörgicse).⁴⁶

A siskei templomrom alatti római villáról sikerült néhány adatot kapnunk az ásás során. Kelet-nyugati kiterjedését meg tudtuk határozni az I. sz. kutatóárokkal (8. kép), dél-keleti sarkát megtaláltuk az 5. sz. kutatóárokban. Felszíni nyomok alapján, a terepalakulatokból a villa északi kiterjedését is sejteni lehet, a templomromtól északra mintegy 25 méterre, a domb szélén, amelyet egy vízműsás választ el a hegy északi részétől. A falazásmód, a leletanyag, falfestmények és a rétegvizonyok azt mutatják, hogy a római villának két építési periódusa volt: egy II. századi és egy IV. századi. A két periódust legjobban az I. sz. kutatóárok keleti végében lehetett szétválasztani, ahol a villa keleti zárófala mellett 3 terrazzos termet találtunk. A falak mellől terra sigillata utánzatok, szürke finoman iszapolt római cserepek és freskók kerültek elő, valamint egy Valentinianus érem. A keleti fal külső oldalánál zöld mázas római tányérkát és vas tárgyakat találtunk, s ezek a terrazzos termeket a IV. századra kelteznek. Nagy területen fel volt törve a terrazzo padló. Alatta elplanírozott freskórétet találtunk, amely alatt egy korábbi tapasztott agyagpadló nyomait lehetett megfigyelni. Az elplanírozott freskórétből kerültek elő a legszebb korai — II. század végi — freskótöredékek: zöld-fehér-

fekete geometrikus díszű darabok, amelyeknek párhuzamait a karinthiai Magdalensbergben, Noricumban, Virunumban találjuk, s a II. századi provinciális architektonikus stílushoz tartoznak.⁴⁷

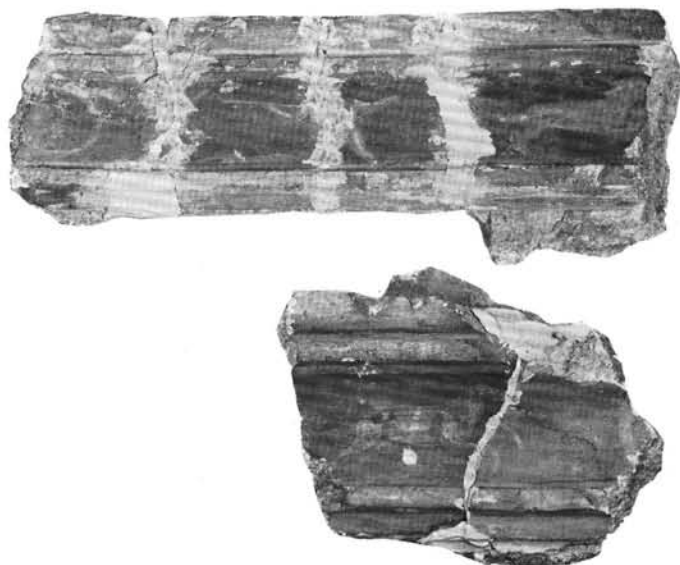
Itt találtuk a római freskók legszebb alakos darabjait: vadászjelenetes stukkópárkány-darabokat, amelyeket szintén a II. század végére keltezhetünk.⁴⁸ Az egyik kisebb darabon rohanó szarvas képét látjuk (9. kép), a nagyobbik darabon közepén dárdát dobó férfialak áll, szélén egy rohanó szarvas látható (10. kép).

A korai freskók közül két darabot a veszprémi Bakonyi Múzeum vizsgálatra átadott dr. Gedeon Tihamér műegyetemi tanár és Nemcsics Antal adjunktusnak, akik 1965-ben végezték el a vakolatok vegyi vizsgálatát.⁴⁹

A vizsgálatra küldött két vakolatdarab a korai II. századi freskódarabok közül való. A vizsgálatnak az a megállapítása, hogy a falazatban a köveket vályogos sárral rögzítették, a villának csak itt e bizonyíthatóan II. századi részén tapasztalható, a terrazzo padló alatt. A többi részen erősen meszes, erős habarcsot használtak, amely többnyire vörös a belekevert téglaportól, de néhány helyen — így a templom nyugati fala alatt és a délnyugati szögletben — szürke színű a habarcs.

A freskók másik csoportja, amely rétegtanilag is későbbi, egyszerűbb mintájával, kevésbé jó kidolgozásával a IV. századra keltezhető. Többnyire vörös-kék-sárga-piros színű töredékek, hasonlóan a táci II. számú villa freskótöredékeihez.⁵⁰

A freskókról szólva érdemes megemlíteni, hogy a templom déli fala alatti római fal külső oldalán, ott, ahol a középkori előcsarnok nyugati fala csatlakozna hozzá, a falon megmaradt a római freskó. Narancssárga és

- 9—10. Római, alakos díszítésű párkánydarabok.
- 9—10. Römische Gesimsstücke mit figurativem Schmuck.
- 9—10. Pièces de corniche romaines, aux décors figuratifs.
- 9—10. Римские куски подоконников с фигурными украшениями.

11. Az ásátás során kitisztított szentély.

11. Der im Laufe der Grabungen vom Schutt gesäuberte Chor.

11. Le chœur déblayé, après les travaux de fouille.

11. Святилище, очищенное в процессе раскопок.

vajszerű sima lábazati festés ez, alatta höbörösös vakolat van a falon. Mintegy 3,50 m hosszúságban és kb. 50 cm szélességben maradt itt meg a IV. századra keltezhető római lábazati festés.

12. A diadalív pillére, előtte a római fal, mögötte a mellékoltár.

12. Der Pfeiler des Triumphbogens, vor ihm die römische Mauer und hinter ihm der Nebenaltar.

12. Pilier de l'arc de triomphe, derrière le mur romain, devant l'autel latéral.

12. Остов триумфальной арки, перед ним римская стена, позади — боковой алтарь.

A templom belsejében, az I. sz. kutatóárok keleti végében és a templom déli oldala előtt több helyen ép római terrazzot találtunk, amely a templombelsőben néhány részen feltört állapotban került elő.

Az I. sz. kutatóárok nyugati végében a római fal mellett fűtőcsatornát találtunk, amely a hypocaustumos szerkezet töredéke. A hypocaustumos szerkezet nyomát legjobban a templom északnyugati külső szögleténél figyelhetjük meg, ahol a terrazzo padlón a téglák helyei és a téglarakások jól látszanak.

A temető kerítőfalának ásátásánál is, de főleg az I. sz. kutatóárokban, a szentély keleti fala és a főoltár közötti részen pusztulási réteget találtunk. A gótikus szentély alapfalai alatt barna égett törmelék volt, ez alatt hamuréteg, majd római peremes téglák, alattuk a megszenesedett tetőgerendák feküdtek a terrazon. Mindez a IV. századi villa leégéséről tanúskodik (lásd: 6. kép).

Az ásátás során előkerült római falakból a villa típusát meghatározni nem lehet. Feltehetően több kisebb helyiségre oszlott, amelyeket folyosók kapcsoltak össze, illetve tagoltak. A hypocaustumos szerkezet töredéke azt mutatja, hogy fürdője is volt. Ilyen kismértékű feltárásból, a rendszer nélkül előkerült falakból nem lehet szétválasztani a két periódust, s nem lehet rekonstruálni a villa alaprajzát. Ehhez nagyobb arányú ásásra lenne szükség.

A KÖZÉPKORI TEMPLOM

A templomrom fő falainak megkeresése után az árkokban megkapott középkori szintig kitisztítottuk a templom belsejét és környékét. 20 méter hosszú, 5,50 méter széles gótikus templom bontakozott ki, a nyolcszög három oldalával záruló szentéllyel, ahol megmaradtak a főoltár alapjai, az északi oldalon a diadalív pillérének alapja, a szentélylépcső néhány kőlapjával (11. kép). A szentély déli falában ülőfülke maradványait (kő lapját) bontottuk ki. Az északi diadalívpillér nyugati oldalánál mellékoltár alapjait találtuk (12. kép). Nem messze tőle a törmelékben feküdt az oltármenza kőlapja, rajta az ereklyetartó helyének bevágásával. Ezt a helyreállítás során visszatettük a mellékoltár tetejére. Az oltár nyugati fala előtt Zsigmond parvust találtunk. Nem messze tőle egy Zsigmond dénár került elő a törmelék-ből. A templomrom nyugati részén érdekes szerkezetű urasági karzat bontakozott ki: középen egy kis oszlop, mögötte többszörösen toldott pillér, az északi templomfalnál, az oszloppal egyvonalban a karzatlépcső néhány foka került elő (13—14. kép). Kis oszlopra támaszkodó kétíves karzat volt, melyre az északi oldalon lehetett feljutni, kétszer megtört lépcsővel (15. kép). Az oszlop mögött levő zömök pillér északi és déli fala egyaránt élszedett. Itt és a karzatlépcső mellett, valamint a déli hajófalban is látható ez az élszedés, amely két gótikus ajtó megmaradt kőkerete (16. kép). A törmelékből az ajtóbéllet több kődarabja előkerült, így a két csúcsíves ajtót ki lehetett szerkeszteni. A kétszeresen toldott pillér a templom átépítését mutatja. A pillérektől nyugatra 4 méterre találtuk meg a templom nyugati falát, amelyben rézsüs bélietes kapu nyomaira bukkantunk.

A templom nyugati részén a felszíni törmlékben vékonyfalú, vörös színű korongolt edénytöredékeket találtunk, amelyek a XVI. század közepére keltezhetők⁵¹ (17. sz. 4,5). A templom északnyugati és délnyugati sarkában a falak égés nyomait viselik: vörös színűek, mellettük égésréteg látszik. Innen is kerültek elő késő-középkori cserepek, s ezek a pusztulási réteget a XVI. század közepére keltezik.

A templom belsejéről szólva más, érdekes leletanyag előkerüléséről is beszámolhatunk. A kegyúri karzat környékén néhány középkori ezüstpénzt találtunk: a pillértől nyugatra 1 méter mélységben Zsigmond parvust, mellette, a 12. sz. sírban Mátyás dénárt, az oszlop keleti oldalánál 1 méter mélységben Albert dénárt, közelében aquileiai Lodovico dénárját (1412—23), a pillér és az oszlop közötti területről Steier IV. Friedrich (1435—1493) pfeningjeit. Építéstörténetileg érdekes, hogy az urasági karzat környékén, az északi ajtónyílásban bécsi dénár (XIII. század) feküdt. A gótikus szentély alatti 4. sz. sírban Bajor III. Albert (1438—1460) pfeningje feküdt, amely a gótikus szentély építési idejéhez nyújt támpontokat. Ezen kívül találtunk még II. Ulászló dénárt, a II. sz. kutatóárokban a templom északi falánál I. Ferdinánd dénárt 1546-os évszámmal, a templom déli falának belső oldalánál Rudolf dénárt 1579-es évszámmal.⁵²

Az ásatás során előkerült érmek legnagyobb értéke a régészeti rétegek, sírok keltezése. Numizmatikailag egyetlen érem sem hozott újat, ismeretlen változat nem fordul elő. Csekély számuk miatt pénzforgalmi meghatározásokra alkalmatlanok: a fentebb említett két római pénz a legáltalánosabb típus Pannoniában, a magyar veretek előfordulása ugyancsak természetes. Idegen pénzek közül a bécsi dénár érdemel figyelmet, mert a község területéről három hasonló korú éremlelet ismeretes,⁵³ így ez az egy is hangsúlyozza a bécsi dénár általános forgalmát. A valószínűleg Zsigmond uralma alatt idekerült aquileiai pénznek különösebb történeti jelentősége nincs. A Mátyás alatti intenzív nyugati kapcsolat ugyancsak könnyen magyarázza III. Albert bajor és IV. Frigyes steier vereteinek idekerülését.⁵⁴

Építéstörténetileg érdekes, hogy az urasági karzat környékén Árpád-kori cserepeket találtunk: egy kis, hullámvonalas díszű edénydarab, valamint két fogaskerék díszű edénytöredék a pillér nyugati oldala mellett, a padlószint alatt feküdt (18. kép 4, 3, 6; leltári számuk a veszprémi Bakonyi Múzeum leltárkönyvében: 65.5.19; 65.5.46; 65.5.23.). Ugyancsak ezen a környéken, a padlószint alatt bécsi fazék peremtöredékét találtuk (17. kép — 3; leltári szám: 65.8.7). Az oszlop kiszabdítása közben a törmelékből cserép fedő gombja került elő (18. kép 1; leltári szám: 65.5.8).

A lépcső és a karzat közötti területen épségben megmaradt a habarcspadló, melyből következtetni lehet a hajó burkolatára.

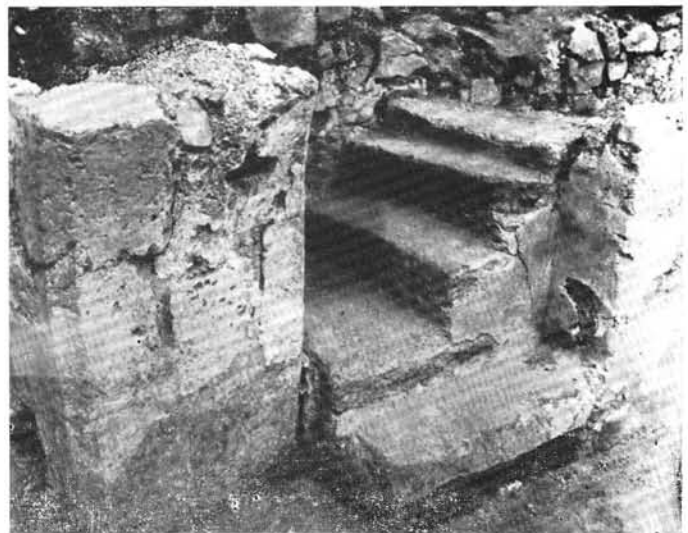
A gótikus templom belső képének rekonstruálásához jó adatokat szolgáltatnak a szép színű, nagyobb mennyiségben megmaradt gótikus freskótöredékek. A templom északi falán, a mellékoltár és a lépcső közötti szakaszon vörös alapon kék függőymintás freskótöredékek van-

13—14. A templom hajója a karzatpillérrel, karzatoszloppal, lépcsővel.
13—14. Das Schiff der Kirche mit dem Pfeiler und der Säule der Empore und mit Treppen.

13—14. Nef de l'église avec le pilier et la colonne de tribune et avec l'escalier.

13—14. Нев церкви, столб и остов хоров, лестничка, ведущая на хоры.

nak (19. kép). Az északi falról leesett sok töredéket összegyűjtöttük és bevittük a veszprémi Bakonyi Múzeumba. A freskódarabok között vannak fehér alapon fekete, sárga, barna, vörös csíkos töredékek (leltári számuk: 65.22.3. 1—30), sötét, vörös, sárga foltos és vörös, sárga csíkos darabok (65.23. 1—70; 65.24.8. 1—28). Különösen szép darabot találtunk az oszlop és a lépcső mellett: sötét, piros, fehér töredékek sárga rácsmintával (65.22.2. 1—60), sárgás-fehér alapon sötét-sötét, lilásbarna, sárga foltos és csíkos darabok (65.24.2. 1—60), sötét alapon öt szírmű fehér leveles rozetták (65.24.3. 1—30) sötét alapon fehér levéldíszes (65.24.4. 1—12), halvány vörös töredékek (65.24.7.

1—12). Érdekes geometrikus kereszt alakú fekete díszítésű darabokat találtunk a karzatoszlop mellett (65. 24.10. 1—17). A freskótöredékek között alakos díszítésű nem volt, csak geometrikus és növényi díszű. Az északi hajófalat és a karzat alját díszíthették, szép, élénk színeikkel mozgalmassá téve a templombelsőt.

Az okleveles adatok mellett az ásatásnál előkerült leletanyag: az Árpád-kori cserepek és a bécsi dénár is arra figyelmeztetett, hogy a gótikus templomot megelőzően itt románkori templom is állt. Az urasági karzathoz, a két gótikus ajtó nyugati felének vonalában az északi és a déli hajófalban falelválás látszott. Itt két különböző habarcsú falszövetet figyelhettünk meg.

15. A karzatlépcső feltárás után.

15. Die Treppen zur Empore nach der Freilegung.

15. Escalier de la tribune, après la mise à jour.

15. Лестничка хоров после раскопок.

A karzattól keletre erősen meszes, fehér a habarcs, és itt a falnak kiugró (25 cm) alapozási padkája van. Ez az alapozási padka az északi és a déli hajófalban egyaránt nyomonkövethető, egészen a gótikus szentély diadalívéig. Ez és a fentebb leírt meszes habarcsú falszövet mutatja a román templom hajófalát. A románkori falnak — amely közvetlenül a római villa falára van ráépítve — a szentélynél nyomavész. A gótikus szentély egészen más habarccsal készült, más falazással. Az I. sz. kutatóárokban nem találtuk meg a románkori szentélyt, ezért a gótikus szentélyből a római terrazzoig kitermeltük a földet, a szentélyfal kutatására. A diadalív pillérétől keletre, 0,5 méterre különösen az északi részen magasan meglevő római falat találtunk (13. kép), de sem a románkori szentélyfal, sem annak kiszedett nyoma nem mutatkozott. Vagy teljesen szétszedték a gótikus szentély építésekor, vagy az itt levő római fal alkotta a korai templom szentélyfalát. Ez könnyen feltételezhető lenne, mivel a templomnak minden fő fala és részlete (oszlop, pillér, lépcső) római falra van ráépítve. Ez esetben a románkori templom teremtemplom lett volna, ami a románkori templomoknál szokatlan dolog. Így mégis inkább az a valószínű, hogy a román templom szentélyét, amely vagy félköríves — vagy egyenes záródású volt, a gótikus szentély építésekor teljesen eltüntették. A román templom bejárata a déli oldalon nyílt. A déli hajófalban megtaláltuk a románkori kapu küszöbkövét, s ez azt mutatja, hogy a románkori padlószint mintegy 30 centiméterrel magasabban volt, mint a késő gótikus szint.

A románkori kapu vonalában a hajófal külső oldalába nagy méretű (30 × 60 cm, 50 × 30 cm) köveket falaztak be konzolszerűen, feltehetően akkor, amikor a déli bejáratot befalazták, és abból a célból, hogy a hajófalat megerősítsék. E nagy kövek feltehetően a föld alatt voltak, ebből viszont az következik, hogy a gótikus külső terepszint a déli oldalon igen magas volt.

A templom déli oldalához csatlakozva, a szentély mellett egy ossarium, ettől nyugatra egy elől nyitott előcsarnok falait találtuk. Az ossarium több periódusban épült. A templom déli fala mellett sokszögű építmény keskeny (0,5 m) falai kerültek elő. Ennek nyugati részére ráépült az előcsarnok keleti fala. A templom déli falához való csatlakozását nem lehet pontosan megállapítani, mert itt a déli falnak egy későbbi, szürke színű, erősen meszes habarcsból készült alapozási kiugrása van. Ez a sokszögű építmény az ossarium leg-

16. A nyugati kettős bejárat és a karzat pillére.

16. Der westliche Doppelingang und der Pfeiler der Empore.

16. Porte géminée ouest et pilier de tribune.

16. Западный двойной вход и остов хоров.

17. Középkori cserepek a templom belsejéből.
 17. Mittelalterliche Scherben aus dem Inneren der Kirche.
 17. Tuiles médiévales, trouvées à l'intérieur de l'église.
 17. Средневековые черепки из внутреннего помещения церкви.

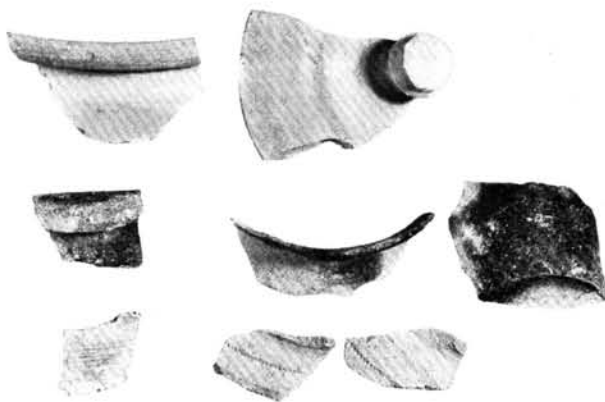
korábbi periódusa. Mintegy 0,4 m mélységig maradt meg a fala. Ez alatt 0,4 m vastag szürke laza középkori törmelék van, majd 0,2 méteres római tegulás pusztulási réteg, alatta római égésréteg és a római terrazzopadló. A sokszögű faltól 0,70 méterre délre 0,50 m-es válaszfal jelzi az ossarium újabb periódusát. Ennek is igen sekély az alapozása (0,40 m), és ráépült a korai temetőre, ui. alatta egy kelet—nyugati irányba tájolt sír van a római terrazzoba beásva. Végül e faltól 1 méterre délre találjuk az ossarium legkésőbbben épült periódusát, amelynek fala 0,70 méter széles. Az itt előkerült alapfalak alapján az ossarium szerkezetét úgy rekonstruálhatjuk, hogy az ajtó — ablak nélküli kis helyiség lehetett, amibe összegyűjtötték a megtelt temetőből a felszedett csontokat, és befalazták, a tetejét is lefedték. Ha újra megtelt a temető, megtoldották az ossariumot úgy, hogy az előző végfalat lebontották. Három ilyen toldást figyelhetünk meg a balatonfüredi ossariumnál (20. kép).

Az ossarium nyugati oldalánál egy elől nyitott előcsarnokot tártunk fel. Délkeleti és délnyugati sarka hatalmas kövekből van alapozva (21. kép). Déli fala erősen elpusztult, középen megtalálhatjuk a küszöb nyomát. Keleti fala nincs hozzákötve a templom déli falához, ugyanis itt találtuk — a déli római falon — épségben a római lábazati freskót. Északkeleti sarkánál a fal nyugat felé háromszög alakban kiszélesedik. Hatalmas kövekből alapozott támpillérszerű délkeleti és délnyugati sarka alapján feltételezhető, hogy az előcsarnok fölött torony magasodott, amire több példát találhatunk a Balatonfelvidéken (a közeli Balatonszöllős, Vörösbény stb.). A falak mellől előkerült XV. századi cserepek alapján az előcsarnok, illetve a torony építését a XV. századra keltezhetjük.

A templomrom környékét kitisztítva, a szentély sarkainál érdekes alapozást figyelhettünk meg. Támpillérek helyett háromszög alakú alapozás-kiszélesedéseket találtunk, melyek a boltozat súlyát viselő falak megerősítésére szolgáltak a sarkokon (22. kép).

A templomrom körül részben a felszínen is követni lehetett a temető kerítőfalának alapfalait. Az I. sz. kutatóárok keleti és nyugati végében megtaláltuk a falat, majd négy szelvényvel (1, 2, 3, 4. sz. szelvény) meghatároztuk a falak irányát. Átlagban 0,70 méter széles a fal. Az 1. sz. szelvényben 0,95 méter mélységben találtuk meg a fal alapozásának alját. Ez elplanírozott római törmelék rétegen fekszik. A fal laza rakású, erősen meszes habarcsba tették a köveket. A szelvényekben

18. Középkori cserepek a templom belsejéből.
 18. Mittelalterliche Scherben aus dem Inneren der Kirche.
 18. Tuiles médiévales, trouvées à l'intérieur de l'église.
 18. Средневековые черепки из внутреннего помещения церкви.

(kivéve a 3. sz. szelvényt) a falak tetejéről és környékéről későközépkori cserepek kerültek elő. Az I. sz. kutatóárok nyugati végében feltárt 7. sz. sír a kerítőfal alatt feküdt. Ez és a fal mellől előkerült késő középkori cserepek azt bizonyítják, hogy a kerítőfal mai formájában a XV. századnál előbb nem épülhetett.

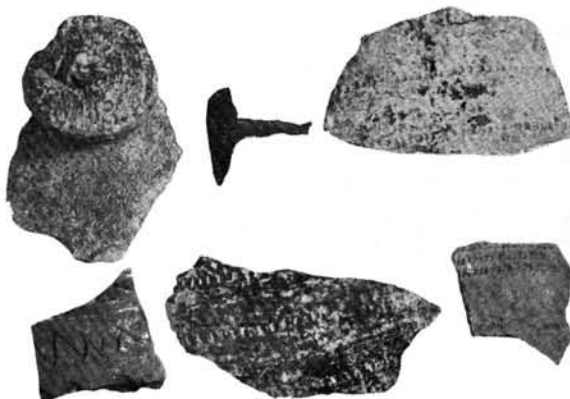
A 3. sz. szelvényben a fal külső oldalánál nagy mennyiségű Árpád-kori (XI—XIII. század) cserepet találtunk (23. kép). Ezen a környéken találták a veszprémi Múzeum munkatársai a terepbejárás során az Árpád-kori telepnyomokat.⁵⁵ Tehát ide, a templomdomb aljába lokalizálhatjuk az Árpád-kori Papsoka falut.

A templomrom ásatása során a templom belsejében és kívül a kutatóárkokban 24 középkori sírt tártunk fel. Közülük 16-ot, azokat, amelyeknek csontanyaga nem porladt el, Lengyel Imre kémiai módszerekkel megvizsgált.⁵⁶

A FELTÁRT SÍROK A KÖVETKEZŐK:

1. sz. sír

Férfi. A váz hossza: 1,60 m. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: jó. A koponya bal oldalra billent. Az alkarok derékszögben behajlítva, a medence felső részén fekszenek. A csontváz körül koporsónyomok látsza-

nak, fekete és barna réteg formájában. A sír későközépkori, törmelék rétegbe temették, melyben kúpcserépdarabok is voltak.

Férfi életkora 25—35 év. Vércsoportja: NSE.

2. sz. sír

Ifjúkori férfi. Váz hossza: 1,40 m. Mélység: 1,45 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz megtartású. A koponya bal oldalra billent, karja és teste mellett nyújtva, kezét a medencére hajlították. Vállától a medencéig római falon fekszik. A csontváz körül koporsónyomok látszanak, 0,25 m-

20. Az ossarium és a hajó déli oldala feltárás után.

20. Das Ossarium und die Südseite des Schiffes nach der Freilegung.

19. Gótikus freskónyomok a hajó északi falán.

19. Spuren eines gotischen Freskos an der Nordwand des Schiffes.

19. Traces de fresques gothiques au mur nord de la nef.

19. Следы готических фресок на северной стене нефа.

es fekete réteg formájában. A sír késői, melléklet nélküli, törmelék rétegbe van temetve.

Férfi életkora 10—15 év. Vércsoportja: B. A többi csontváz anyagával szemben a 2. sz. sír csontállományában incorporálódott beépült réz és ón található nyomokban (ion analitikai reakcióval kimutatva). A beépült anyag „in vivo” vagy „post mortem” egyaránt kötődhetett a csontszövet állományához, legvalószínűbb mégis, hogy a koporsó anyagából.

3. sz. sír

Gyermek. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K-i. Csak koponyája és felső teste volt kibontható, medencéjére és lábára ráépítették a gótikus szentélyt. A sír koraközépkori.

Férfi 3—5 éves. Vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60.

4. sz. sír

Gyermek? A váz hossza: 0,7 om. Mélység: 1,25 m. A váz állapota: közepes. A koponya jobbra billent, az alkarok derékszögben behajlítva, a medence felső szélén fekszenek. A bal medencelapáton bronz oxidációs nyomokat figyeltünk meg. Medencéjétől lefelé alsó testére ráépült a gótikus szentély. A sír a római szinten feküdt, a feltört terrazzopadlón. Közvetlenül a csontváz fölötti földrétegből III. Bajor Albert (1438—1460) pfeningje került elő.

Férfi 40—50 éves, vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60 között.

5. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,40 m, koponya nélkül. Mélység: 1,20 m

20. L'ossuaire et le côté sud de la nef après la mise à jour.

20. Склеп и южная сторона нефа после раскопок.

21. A déli előcsarnok feltárás után.
21. Die südliche Vorhalle nach der Freilegung.

21. Portique sud, après la mise à jour.
21. Южный притвор после раскопок.

A váz irányítása Ny—K. A váz állapota: jó. Koponyája hiányzik, helyén egy felforgatott keresztcsont feküdt. Az alkarok behajlítva, a mellén nyugszanak. Medencéje kiforgatott, rajta koporsószegek feküdtek, lábszárcsontjai hiányoznak. A sír késői, törmelékrétegben feküdt.

Nő 40—50 éves. Vércsoportja: 0. Temetés ideje: 1438/60—1530 között.

6. sz. sír

Férfi, Éry Kinga szerint 18—20 éves. A váz hossza: 1,70 m. Mélység: 1,70 m. Két combcsontja és alsó lábszárcsontja kivételével csontjai elporladtak, csak barnás korhadék formájába látszottak. A sír koraközépkori, combcsontjai között aranyozott réz XI. századi körmeneti kereszt feküdt.

Férfi 20—30 éves. Vércsoportja: B. Temetés ideje: 1259/88.

7. sz. sír

Fiatal nő? A váz hossza: 0,94 m. Mélység: 1,33 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota jó. A koponya bal oldalra billent, combcsontjai és alsó lábszárcsontja a temető kerítőfala alatt fekszenek. Jobb karja és jobb medencelapátja hiányzik. A csontváz fölött mintegy 0,50 m-re kezdődik a temető kerítőfalának alapozása. A sír középkori, a gótikus kerítőfal építése előtt temették ide.

Férfi 20—30 éves, vércsoportja: B.

8. sz. sír

Férfi? Bolygatott, bal felső karcsontja és keresztcsontja hiányzik, feje jobb oldalra billent. Mellén bronz oxidációs

nyomokat figyeltünk meg. A sír későközépkori törmelékrétegben feküdt.

9. sz. sír

Gyermek (Inf. II.). Kibontott vázrész hossza 0,37 m. Mélység: 1,07 m. A váz irányítása Ny—K. A váz állapota: jó. Koponya a bal váll felé billent, a vázat a szegycsont alsó csúcsáig tudtuk kibontani, többi részére ráépült a gótikus szentély keleti fala. Melléklet nélküli, koraközépkori.

Férfi 5—8 éves. Vércsoportja: B.

10. sz. sír

Nő? Bolygatott, meglevő vázrész hossza 0,85 m. Mélység 0,95 m. A váz irányítása: Ny—K. Alsó állkapcsa a koponyától balra 0,10 m-re feküdt. A sír későközépkori törmelékrétegben feküdt.

11. sz. sír

Férfi? Váz meglevő hossza: 1,20 m. Mélység: 0,70 m a középkori szint alatt. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája, bal karcsontja és bal lába hiányzik. Mellénél égésnyomokat figyelhetünk meg, bordái és csigolyái is égettek. A sír középkori.

Férfi 30—40 éves, vércsoportja: 0. Temetési ideje: 1258/88 1438/60 között.

12. sz. sír

Férfi? A váz hossza: 1,56 m. Mélység: 1,20 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. Koponyája teljesen elporladt, kulcscsontja és bordái szintén. Jobb keze a teste

mellett fekszik nyújtva, bal kezét mellére hajlították. Sok bolygatott csont volt mellette, temetési ideje: későközépkor.

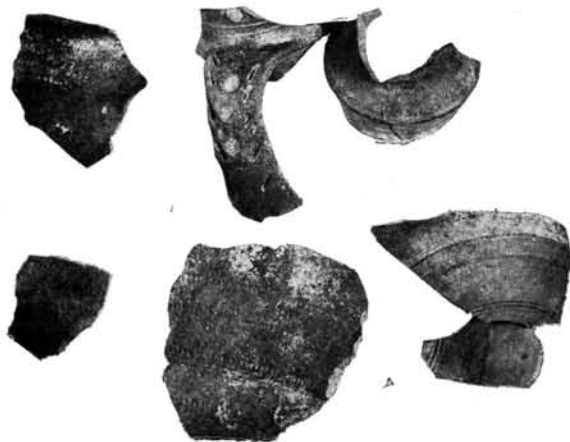
13. sz. sír

Nő? B váz hossza: 1,58 m. Mélység: 1,15 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz, bordáinak egy része és a medencéje elporladt. Koponyája jobbra billent, karját a medencéjére hajlították, későközépkori törmelékretegben fekszik.

Férfi 25—35 éves, vércsoportja: A. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

14. sz. sír

Nő? A váz hossza koponya nélkül: 1,50 m. Mélység: 1,30 m. A váz irányítása: Ny—K. Bolygatott, koponyája, kézcsontjai hiányoznak. Jobb keze a medencére hajlítva, bal keze a

22. A szentély dél-keleti sarkának kiszélesedő alapozása.

22. Das sich ausbreitende Fundament der südöstlichen Ecke des Chors.

22. Fondement s'élargissant du coin sud-est du chœur.

22. Расширяющийся фундамент юго-восточного угла святилища.

teste mellett fekszik. Melléklet nélküli. A sír agyagtapasztásos padlószint alatt nyugszik, amit a sírgödör ásásakor feltörték. Középkori.

Férfi 35—40 éves, vércsoportja: NSE. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

15. sz. sír

Nő? A váz hossza: 1,57 m. Mélység: 1,90 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponya balra billent, keze a mellén összekulcsolva, koponyájánál ott van a római fal, mellette átégett föld. A sír fölötti földből, a törmelékből, XVI. század eleji cserepek és koporsószegek kerültek elő.

Nő 55—64 éves, vércsoportja: A. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

16. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,50 m. Mélység: 3,35 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. Koponyáján szőke hajfonat-maradványokat találtunk. A sír fölül XVI—XVII. századi cserepek kerültek elő.

17. sz. sír

Gyermek (kb. 2 éves). A váz hossza: 0,75 m. Mélység: 1,52 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz, csak alsó állkapcsa, medencéje és lábsontjai látszanak. Feje tájkán I. Mátyás érmet találtunk.

18. sz. sír

Gyermek (nő). Mélység: 1,70 m. Koponyáján sodrott, bronzszálas párta- és szövetmaradványokat találtunk. A csontváz többi része elporladt. A pártamaradványok alapján a sír XVI. századra keltezhető.

19. sz. sír

Gyermek (I—II^{1/2} éves). A váz hossza: 0,87 m. Mélység: 1,00 m. A váz irányítása: Ny—K. Melléklete: kis aranyozott tárgy és nagy, kerek fejű koporsószegek. A sír későközépkori.

20. sz. sír

Nő (?) A váz hossza: 1,60 m. Mélység: 1,40 m. A váz irányítása: Ny—K. A váz állapota: rossz. A csontváz mellől kovácsoltvas koporsószegek és későközépkori edénytöredékek kerültek elő.

Férfi 20—30 éves, vércsoportja: 0. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

21. sz. sír

Gyermek (?) Bolygatott sír. Mélység: 0,45 m. A váz meglevő hossza: 1,00 m. A sír mellől későközépkori edénytöredékek és koporsószegek kerültek elő.

Férfi 30—40 éves, vércsoportja: B. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

22. sz. sír

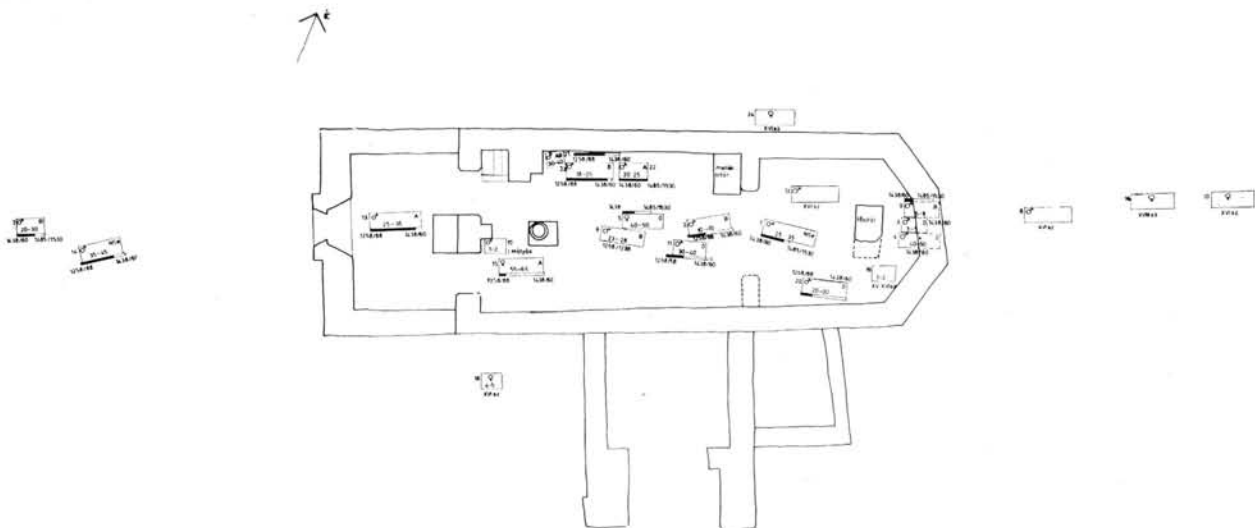
Férfi, bolygatott. A váz meglevő hossza: 0,90 m. Mélység: 1,28 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája előre billent, karjai nyújtott helyzetben teste mellett fekszenek. XVII. századi ruhakapcsokat találtunk mellette. A 23. sz. sírra temették ezt a sirt.

23. Árpád-kori cserepek az elpusztult Papsoka falu helyéről.

23. Arpadenzeitliche Scherben von der Stelle des vernichteten Dorfes Papsoka.

23. Tuiles de l'époque arpadienne, trouvées à l'emplacement du village de Papsoka disparu.

23. Черепки периода Арпадов с места, где находилась погибшая деревня Папшока.

24. A templom belsejében és körülötte feltárt sírok.
 24. Die im Inneren der Kirche und in ihrer Umgebung erschlossenen Gräber.

24. Tombeaux mise à jour dans l'intérieur et autour de l'église.
 24. Раскрытые могилы во внутренней части церкви и в ее округе.

Férfi 18—25 éves, vércsoportja: B. Temetési ideje: 1258/88—1438/60 között.

24. sz. sír

Nő. A váz hossza: 1,35 m. Mélység: 0,95 m. A váz irányítása: Ny—K. Koponyája balra billent, homlokán bronz oxidációs nyomok látszanak. Bolygatott, bal keze, bal alsó lába hiányzik. A pártamaradványok alapján a XVI. századra keltezhetjük.

A temető teljes feltárására nem volt lehetőség. A templom belsejébe összesen 17 sírt temettek, ezeket feltártuk. A templomon kívül csak a kutatóárkokban levő sírokat tártuk fel. A többi sír feltárására semmiképpen sem kerülhetett sor, mert a középkori sírok keverednek a múlt század végéig használt temető sírjaival. A temető elemzését e kötetben megjelenő tanulmányában Lengyel Imre elvégezte, felállítva a relatív kronológiát. Az eredményei alapján készült temetőterképről (24. kép) leolvashatjuk az egyes egyének adatait és a betemetések viszonylagos sorrendjét. Figyelemre méltó, hogy a templom belsejébe temetett 6. sz. sír, amelyben a XI. századi körmeneti keresztet találtuk, a temető legkorábbi sírja (1258/88 körül temetve), a XIII. századi román kori templom közepén nyugszik. Lengyel Imre kémiai módszerekkel felállított relatív kronológiája szerint a legkésőbbi sírokat 1530 körül temették a templom belsejébe. Ez a megállapítás egyezik a történelmi és régészeti források adataival, amelyek szerint a templom a XVI. század első felében, a törökökkel vívott harcok során pusztult el.

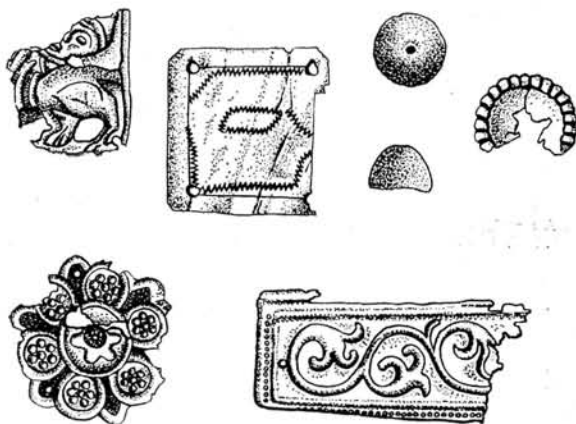
A sírok segítséget nyújtottak az építési periódusok meghatározásához is. Három sírt tártunk fel, amelyekre ráépült a gótikus szentély. A 4. sz. sírban talált 1438/60-

as bajor pénz alapján a gótikus szentély építését a XV. század második felére keltezhetjük. A külső kerítőfal korának meghatározásában a 7. sz. sír volt segítségünkre, melynek eltemetését Lengyel Imre 1438/60—1530 között határozta meg, a 7. sz. sírra ráépült a kerítőfal, tehát joggal mondhatjuk, hogy e falat a gótikus szentély építésekor (XV. század második fele) emelték.

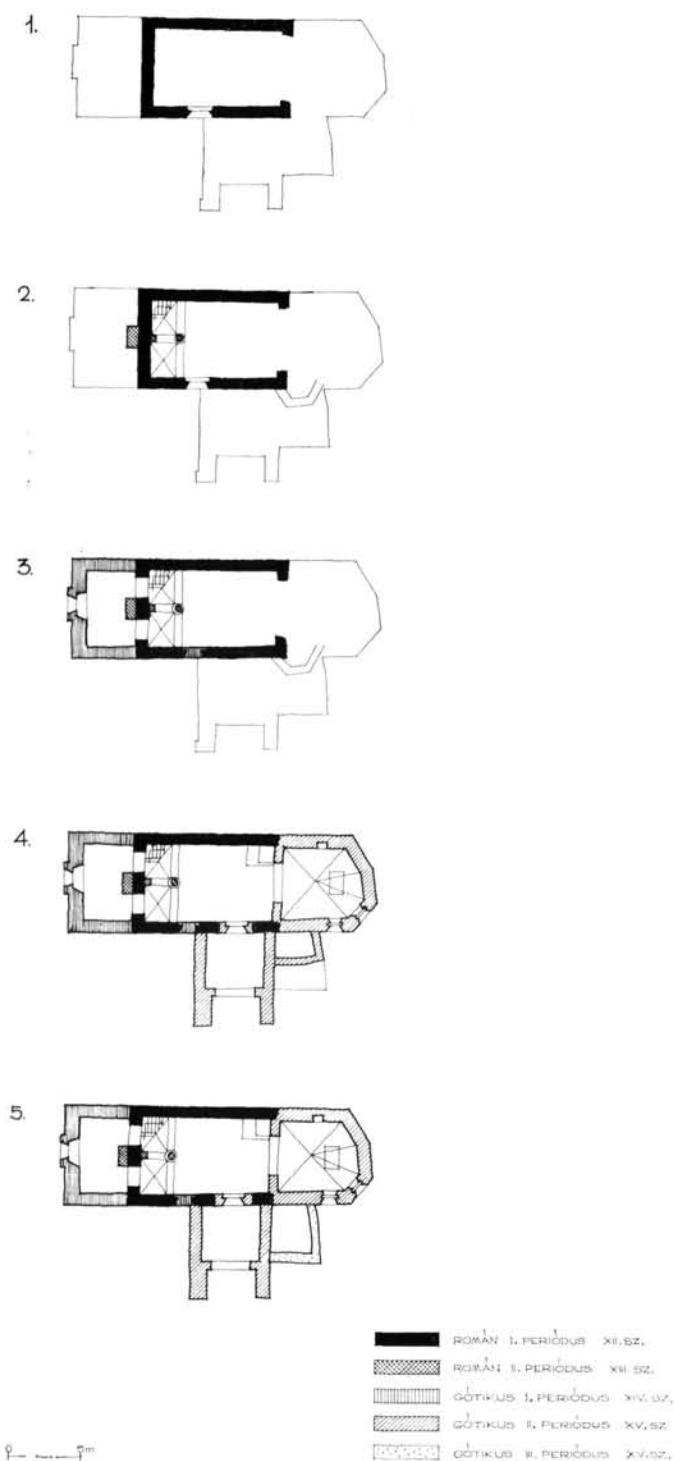
A sírok fölötti törmelékben néhány szép apró ruhadísz találtunk (25. kép). Különösebb korhatározó jelentőségük nincsen, mert nem hitelesen feltárt sírból származnak.

III. A KÖZÉPKORI TEMPLOM ÉPÍTÉSI KORSZAKAI

A balatonfüredi Siske-dombon az első emberi település a neolitikumból származik, amikor a vonaldíszes kul-

25. Ruhadíszek a temetőből.
 25. Kleiderschmuck aus dem Friedhof.
 25. Parures, trouvées dans le cimetière
 25. Украшения одежды, найденные при раскопке кладбища.

26. A templom kialakulása:

1. XII. század; 2. XIII. század; 3. XIV. század; 4. XV. század 5. XVI. század eleje.

26. Die Entstehung der Kirche:

1. 12. Jahrhundert; 2. 13. Jahrhundert; 3. 14. Jahrhundert; 4. 15. Jahrhundert; 5. Anfang des 16. Jahrhunderts.

26. Formes de l'église:

1. XVIIe siècle — 2. XIIIe s.
3. XVIe s. — 4. XVe s. — 5. début du XVIe s.

26. Строительные периоды церкви:

1. XII век; 2. XIII век; 3. XIV век; 4. XV век; 5. XVI век.

túra népe ütött itt tanyát. Majd a korabronzkori kispapostagi kultúra emlékeit találtuk a templom kultúreregei között.

Az i. sz. II. században római villa épül a dombon, melyet a IV. században átalakítottak. A villa a IV. század végén leégett.

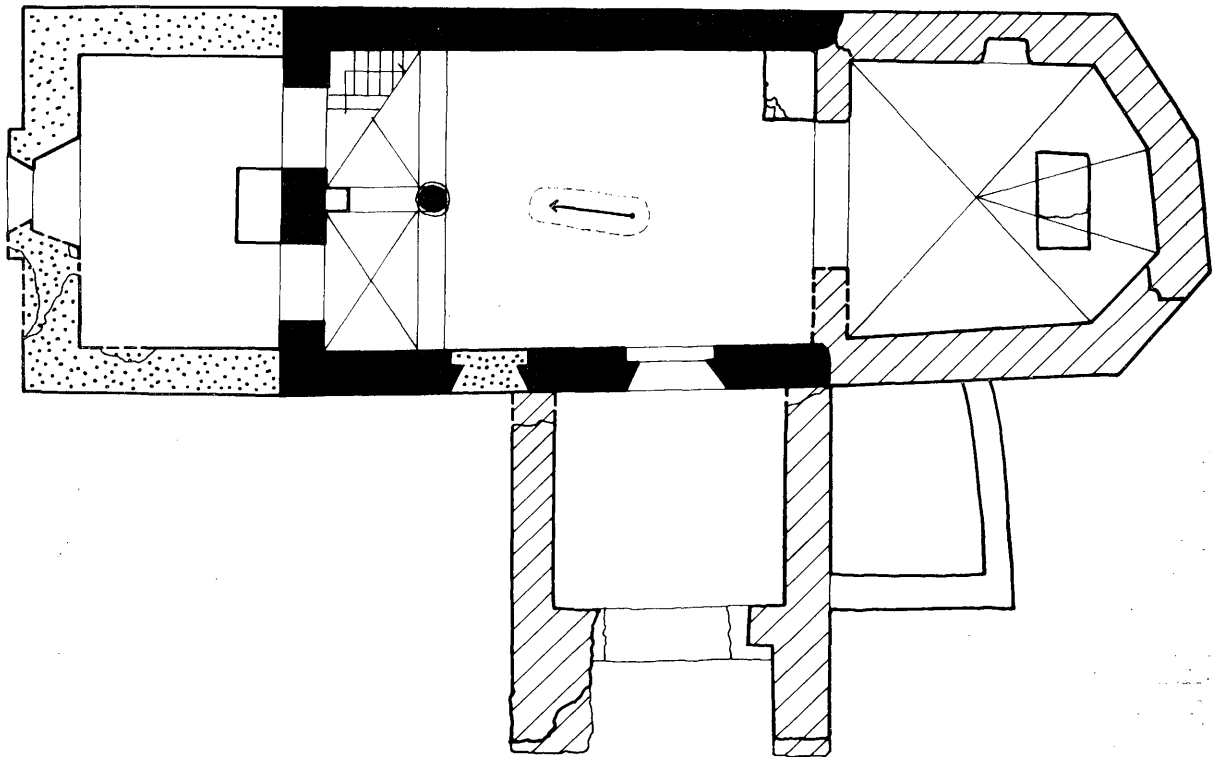
A római villára épült, feltehetően még a XII. század végén az 1211-ben Szent Mihály egyházaként említett románkori templom, mely Papsoka falu plébániatemploma volt. E korai templom északi és déli hajófalát — a római villa magasan levő falaira ráépítve — a gótikus templom hajófalában nyomunkövehetjük. Nyugati fala az urasági karzat pillérének vonalában volt, az északi és a déli hajófalban világosan látszik a két periódus falelválása. A román templom bejárata a déli oldalon nyílt. A déli falban küszöbkő jelzi a helyét és egyben mutatja azt, hogy a románkori padlószint a gótikus szint fölött 0,30 m magasságban volt. E templom szentélyéről semmi adatunk nincsen. A gótikus szentély építéskor teljesen eltüntették nyomát. Egyaránt lehetett félköríves — vagy egyenes záródású (26. kép 1.).

A XIII. században e kis templom egyetlen oszlopon nyugvó urasági karzatot kapott, amelyre az északnyugati sarokban lehetett feljutni, kétszer megtört lépcsővel (26. kép 2.). A század folyamán a szentély déli oldalához sokszögű ossariumot építettek. Az egy oszlopon nyugvó urasági karzat ritka alaprajzi elrendezés románkori építészetünkben. A nyugati oldalon levő kegyúri karzat nemzeti monostorainkból került a falusi templomokba.⁵⁷ Általában két pilléren nyugvó háromíves karzatot találunk a nyugati részen, amely fölött rendszerint torony emelkedik. Ennek az elrendezésnek számos példáját találjuk románkori falusi templomaink között, míg az egy oszlopon vagy pilléren nyugvó urasági karzat ritka. Vas—zalai későromán templomaink közül az őriszentpéteri és meszlénai XIII. századi templomoknál láthatunk egy pilléren nyugvó kétíves urasági karzatot a nyugati fal előtt.⁵⁸

A XIV. században nyugat felé nagyobbították a templomot. Az egy oszlopon nyugvó urasági karzatot meghagyják, a román nyugati falba két csúcsíves ajtót vágnak. Így a román nyugati fal egy pillért alkot, amelynek mind a két oldala toldott. A törmelékéből előkerültek a két gótikus ajtó kökeretdarabjai, s a kiszervezett élszedett gótikus nyílások alátámasztották a nyugati nagyobbitásnak a XIV. századra való keltezését. A románkori déli bejáratot elfalazták, a padlószintet 0,30 m-rel süllyesztették. A bejáratot a nyugati oldalon alakították ki, az új nyugati falban, ahol egy rézsüs — talán béli kapu alapjait találtuk (26. kép 3.).

1438 után kelet felé is bővítették a templomot. Elbontották a román szentélyt, helyébe a nagyobb, sokszögű záródású gótikus szentélyt építették, amelynek déli falában két kisebb gótikus ablak nyílt. Ugyancsak a déli falban ülőfülke nyomaira bukkantunk a szentélyben. Az 1953-ban előkerült szentélybordák is a XV. század második felére kelteznek a gótikus szentély építését, amelynek külön érdekessége, hogy bordás boltzata ellenére sem voltak kívül támpillérei, hanem a sar-

27. A 6. sz. sír helyzete a templomban.
27. Die Lage des Grabes 6 in der Kirche.

27. Emplacement du tombeau № 6 dans l'église.
27. Расположение в церкви могилы № 6.

kokon kiszélesedő háromszög alakú alapozás megerősítések viselték a boltozat súlyát. A szentély építésével egyidőben nagyobbították az ossariumot, és a déli oldal elé nyitott előcsarnokot építettek, amely fölött torony emelkedett (26. kép 4.). Mint már említettük, hasonló elrendezésű a vörösbényi ref. templom és a közeli balatonszöllősi r. k. templom.

Feltehetően a XVI. század elején nagyobbították még egyszer az ossariumot (26. kép 5.). A templomot kerítőfal a gótikus szentély építésével egyidőben készült.

A templomrom a XVI. század közepén pusztult el, a törökkel vívott harcok során. Ezt a történelmi tényeken kívül alátámasztja, hogy a hajó délnyugati és északnyugati fala égett volt, mellette pusztulási réteget találtunk, amelyből XVI. század közepére keltezhető cserépek kerültek elő. A templom XVI. század közepi pusztulását mutatja, hogy a belsőbe temetett legkésőbbi sír 1530 körül került földbe.

A XVI. század közepén elpusztult templomot a feltárás után 1966-ban állította helyre, illetve konzerválta az Országos Műemléki Felügyelőség, Koppány Tibor tervei alapján.

Valter Ilona

IV. A BALATONFÜREDI ROMÁNKORI KÖRMENETI KERESZT

A templom hossz tengelyében nyitott I. sz. kutatóárokban feltárt 6. sz. sírban románkori körmeneti keresztet találtunk. A sír a templom közepén, a diadalív előtt feküdt, nyugatkeleti irányba tájolva.⁵⁹ (27. kép.) A csontváz alatt és oldalánál réteges barna korhadék formájában a koporsó nyomai megfigyelhetők voltak. A koporsó anyagát az ELTE Természettudományi Karán Schtieber József vizsgálta meg és megállapította, hogy az bükk (*fagus silvatica*). A csontváz épségben maradt combcsontjai között hátlapjára fordított görögkereszt alakú körmeneti kereszt feküdt (28. kép). A kereszt bal szárában diónyi nagyságú hegyikristály van durva foglalásban. A másik két keresztszárban nincsen meg a kő, csak az üres foglalás látszik. Gondosan átvizsgáltuk körülötte a földet, de a hiányzó köveket sehol nem találtuk. Ezek már akkor sem voltak a foglalásban, amikor a keresztet sírba tették. A kereszt felvétele után megtaláltuk a corпуст, előlapjára fordulva (29. kép). A kereszt alatt a sír földjében zöld elszíneződés látszott, mely feltehetően a kereszt oxidációjából származik.

A kereszt letisztítását, restaurálását a Magyar Nemzeti Múzeum restaurátor műhelyében Bakó Győző végezte el.

A restaurálás után kibontakozott a kereszt eredeti formája a gazdag díszítőmotívumokkal, és lehetőség nyílt a részletek megfigyelésére és leírására. A sírban talált kereszt ún. körmeneti kereszt, lekerekített szárvégekkel, a szélén szegéllyel.⁶⁰ A szárvégeknél a szegély két-két csapocskában ugrik ki (a jobb oldali felső letörött). A szárak végein áttört fogla-

28. A kereszt fekvése a 6. sz. sírban.

28. Die Lage des Kreuzes im Grab 6.

28. Emplacement de la croix dans le tombeau № 6.

28. Положение креста в могиле № 6.

latban csiszolt hegyikristály, amelyből csak a bal szárvégi maradt meg (30. kép). A száruk találkozásánál a kereszt körré bővül, és a szegély követi ezt a formát. Előlapjára függesztve hosszú, keskeny, elegáns vonalú corpus fektet (31. kép). A corpus fején bajusz, szakáll látható, haja közepén kétfelé választott, amelynek vésett fürtjei kétoldalt a vállára érnek. Karja egyenes, ujjai nyújtottak, hüvelykujja a tenyérhez simul. Bordáit vízszintes vonalak jelzik. Lábai zártak, egyenesek, alattuk nincsen suppedaneum. Perizoniuma csomós övvel van a derekára erősítve, kétoldalt pedig az övön áthúzva lecsüng. A ráncokat vések jelzik.

A kereszt hátoldalán (32. kép) több soros vésett szegély fut keretként, mélyebb és kevésbé mély vonalakkal jelezve. Helyenként, egymástól nagyjából szabályos távolságban a hosszanti vonalakat keresztben lekötötték. A kereszt szárait, a hegyikristály foglalatokig kétágú, háromosztású szalag-

29. A corpus és a kereszt lenyomata a sírban.

29. Der Abdruck des Corpus und des Kreuzes im Grab.

29. Empreinte du christ et de la croix dans le tombeau.

29. Отпечаток в могиле корпуса и самого креста.

fonat díszíti. Középen, ahol a kereszt körré bővül, rombuszba irt stilizált rozetta látható, amely vékonyszárú kereszt alakjában folytatódik a kereszt szárain.

Mai formájában a kereszt enyhén nyomott alma alakú félgömbben folytatódik. Ennek szegélyezett felső tartójába van durván beleillesztve és két szeggel megerősítve a kereszt. Felette két szabályos szeghely látszik a kereszt alsó szárán, e fölött durva vasszegelés nyoma, amellyel a corpus-t a perizonium közepén durván átütve felerősítették. A tartó rész a hátoldalához hasonló szegélyezett szalagornamentika díszíti, a félgömböt szegélyek között hullámvonalas indadiszközeit kitöltve sok levelű vésett palmetták díszítik.

A kereszt előlapján, hátlapján és a corpuson gazdag aranyozás nyomai látszanak.

A kereszt méretei:	hosszúság:	21,15 cm
	szélesség:	19,50 cm
A corpus méretei:	hosszúság:	11,20 cm
	karok hossza:	11,20 cm

A kereszt anyagvizsgálatát az ELTE Természettudományi Karának Szervetlen és Analitikai Kémiai Tanszékén dr. Zimmer Károly végezte el, emissziós színképelemzéssel.⁶¹ Az előlap közepéről, a szegélyről, amely külön van a keresztre ráforrasztva, a tartórészekről és a corpusról készített anyagvizsgálatot. Ez alapján kellő biztonsággal megállapítható, hogy a vizsgált minta négy részének kémiai összetétele azonos, alapanyaga réz. Ez azt jelenti, hogy a körmeneti kereszt egyes részei azonos időben és helyen, minden valószínűség szerint közös alapanyagból és ugyanazon műhelyben készültek. Ezek a megállapítások a kereszt korának meghatározásához is a későbbiekben segítséget nyújtanak.

30. A kereszt előlapja restaurálás után. (Susits László felvétele.)

30. Die Vorderseite des Kreuzes nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits).

30. Côté droit de la croix après la restauration (photo de László Susits).

30. Лицевая сторона креста после реставрации (Снимок Ласло Шушитча).

31. A corpus restaurálás után. (Susits László felvétele.)
 31. Der Corpus nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits)
 31. Le christ après la restauration (photo de László Susits).
 31. Корпус креста после реставрации. (Снимок Ласло Шушича.)

A kereszt anyagvizsgálata után nézzük meg hogyan készült, milyen ötvöseljárásokat alkalmaztak készítésekor.⁶² A vörösréz alapanyagú kereszt nem öntvény, hanem kézzel kalapált egycsődarab. A kereszt előlapját szegélyező plasztikus keret utólagosan, de még a készítés idején ráforrasztott, a közfoglalatok szintén. A keresztágak találkozásánál jól látható a készítő szerszám hossza (4–5 mm) és a szerszám hajlata (30. kép). A középső egyenes szerszám, a görbületeknél íves, 5 mm hosszú, egyetlen ütéssel ütötték be a mintát. Hátlapján a szalagfonatok trasszírozottak és véstek. A szalagokat körülvevő lezáróvonal a jobb optikai hatás miatt tűhegynyi poncolóval, milliányi egymás melletti ütéssel végigponcolt (33. kép). Az apró pontsoroknak más a fényhatása, mint a sima vonalaknak. A szalagfonatokat körülvevő több soros szegély, ahol a lekötések vannak, egyenes vonalakkal trasszírozott, az apró kis pontocskákat ide nem ütötték be, csak a külső sorba. A középső rombuszba írt rozetta kerete szintén apró pontocskákkal díszített, belsejében a stilizált palmettalevelek véstek.

A kereszt alsó szárát összefogó pántron is szalagfonatot látunk, többsoros szegélyben. Ez is vésett és trasszírozott, és a szalagokat körülvevő lezáróvonal itt is tűhegynyi poncolóval végigponcolt. Az enyhén nyomott alma alakú félgömbön a szegélyek közötti hullámvonalas palmettadísz vésett. Itt nem láthatjuk a tűhegynyi poncolók nyomát és a vésés sem olyan mély, mint a kereszt többi részén. A pánt és a félgömb, a pánt szélén levő szegély, valamint a félgömb felső részén levő szegély forrasztott. A forrasztás az aranyozás előtt történt (34. kép).

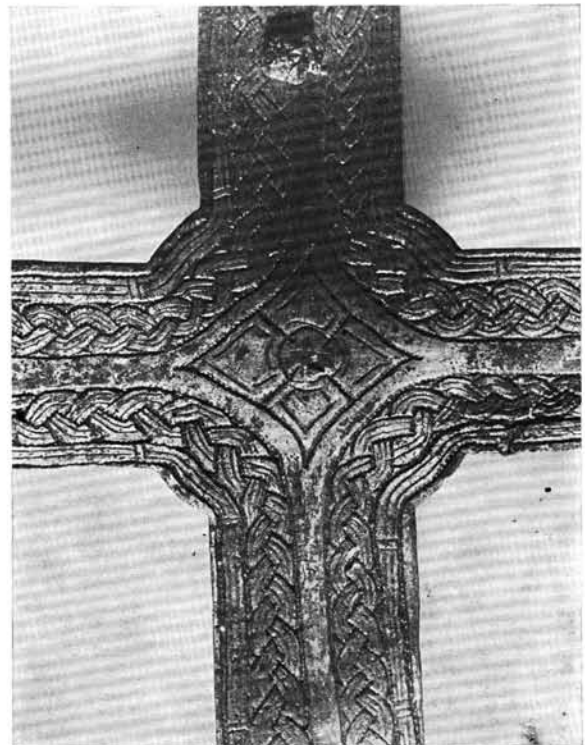
A corpus anyaga szintén vörösréz. Nem öntvény, kézi kovácsozással készült, úgy tűnik, mintha kifaragták volna az anyagból. A fej a testtel egy darabból való, a kitárt két kar

33. A kereszt hátlapjának közepe. (Susits László felvétele.)
 33. Die Mitte der Rückseite des Kreuzes (Eine Aufnahme von László Susits)
 33. Le milieu du revers de la croix (photo de László Susits)
 33. Середина тыльной стороны креста. (Снимок Ласло Шушича.)

32. A kereszt hátlapja restaurálás után. (Susits László felvétele.)
 32. Die Rückseite des Kreuzes nach der Restauration (Eine Aufnahme von László Susits).
 32. Le revers de la croix après la restauration (photo de László Susits).
 32. Тыльная сторона креста после реставрации. (Снимок Ласло Шушича.)

különálló. A corpus hátán egy ék alakú mélyedést véstek, ebbe helyezték a kart, és egy kicsit odaforrasztották (35. kép). A fejen vésőnyomokat figyelhetünk meg. A haj is vésett. Az arcon ütőszerszám nyomai láthatók, melyek nem közvetlen kalapácsból eredtek, hanem vas vagy acél közvetítő

34. A kereszt félgömbjének díszítése. (Susits László felvétele.)

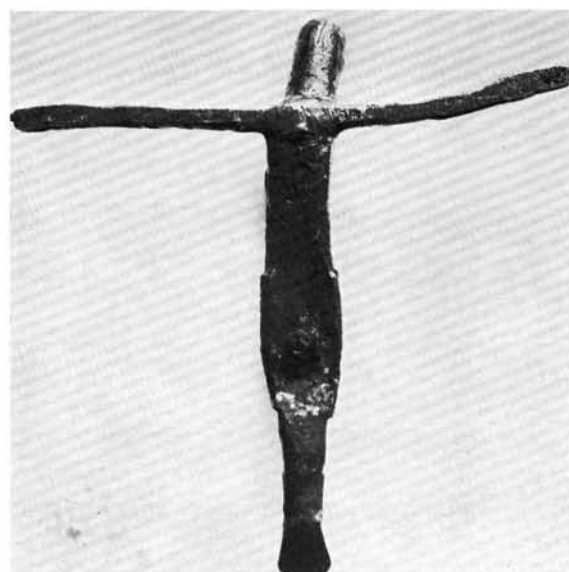
34. Die Verzierung der Halbkugel des Kreuzes (Eine Aufnahme von László Susits).

34. Ornaments de l'hémisphère de la croix (photo de László Susits).

34. Украшение на верхней части креста. (Снимок Ласло Шушича.)

szerszámból (36. kép). A szakállnál és a fülnél beütő szerszám nyomait látjuk, ez a plasztikai formálás nyoma, a legvégső formálása. A szemeket lehunytt állapotban ábrázolták. A bajusz nincs részletesen kidolgozva, beütésnyomok nem láthatók, de a modellálás megvan.

A test nem félkör alakú, hanem négyzetes idomú, lapított, a bordáknál összehúzott. A bordák trasszírozó szerszámmal készültek. A köldök nincs jelölve. A perizonium fonatszerű, trasszírozóval megmunkált, a ruharedők vonalakkal kitöltöttek. A szalag a fonaton belül is három részre van tagolva ugyanúgy, mint a kereszt hátlapjának fonatdíszje. Itt keskenyebb a fonatdísz, de ugyanúgy van tagolva. Itt látszik vilá-

35. A corpus hátoldala. (Karáth József felvétele.)

35. Die Rückseite des Corpus (Eine Aufnahme von József Karáth).

35. Le dos du christ (photo de József Karáth).

35. Тыльная сторона корпуса. (Снимок Йозефа Карата.)

gosan, hogy a kereszt és a corpus is egy mester munkája. Azonos a fonatdíszek szélessége, a szalagfonatok három részre tagolása, és a leglényegesebb: a szalagfonatot kétoldaltól bezáró trasszírvonalak mélysége megegyezik. Ezt nem lehet utánozni, ez csak egy kéznél lehet azonos. A szalagfonatok között mutatkozó kis apró térközök is megegyeznek. A hátoldal fonatdíszje a jobboldalon kissé szélesebb, ez kézi munkára utal.

A corpus kezénél nem lehet megállapítani, hogy az ujjak vésettek-e vagy trasszírozottak. Beütő szerszámmal készültek az ujjak, a kézen és a lábon egyaránt. Különlegesség a kézfejnél a hüvelykujj kiugrása, amelyet külön az anyagból való kivéséssel oldott meg készítője. A két láb választóvonalára egy vésszerű trasszírozóval van erősen beütve.

A corpus és a kereszt vastagon aranyozott. A koraközépkori ötvösművészetéről Theophilus Presbiter „*Schedula diversarum artium*” című könyvének III. része beszél.⁶³ Felsorolja az ötvözések módját, s beszél az aranyozásról is. A bronz és réztárgyak díszítésére leginkább a tűzaranyozást alkalmazták. A fémtiszta és gyengén megmelegített tárgyra kefével vagy ronggyal arany foncsort (kénesőben feloldott aranyat), kentek, amelyből a kéneső elszállt és az arany a tárgy felszínén maradt. Theophilus leírását alapul vehetjük a koraközépkori ötvöstárgyak aranyozásához és feltételezhetjük, hogy a fűredi kereszt aranyozása is tűzaranyozás. Kb. 10–15 g színarany volt rajta, s ez nem kevés. A corpuson vastagabb az aranyozás, mint a kereszten. Az arany nem kopott le, hanem ahol a réz oxidálódott, ledobta magáról a keletkezett oxid az aranyat.⁶⁴

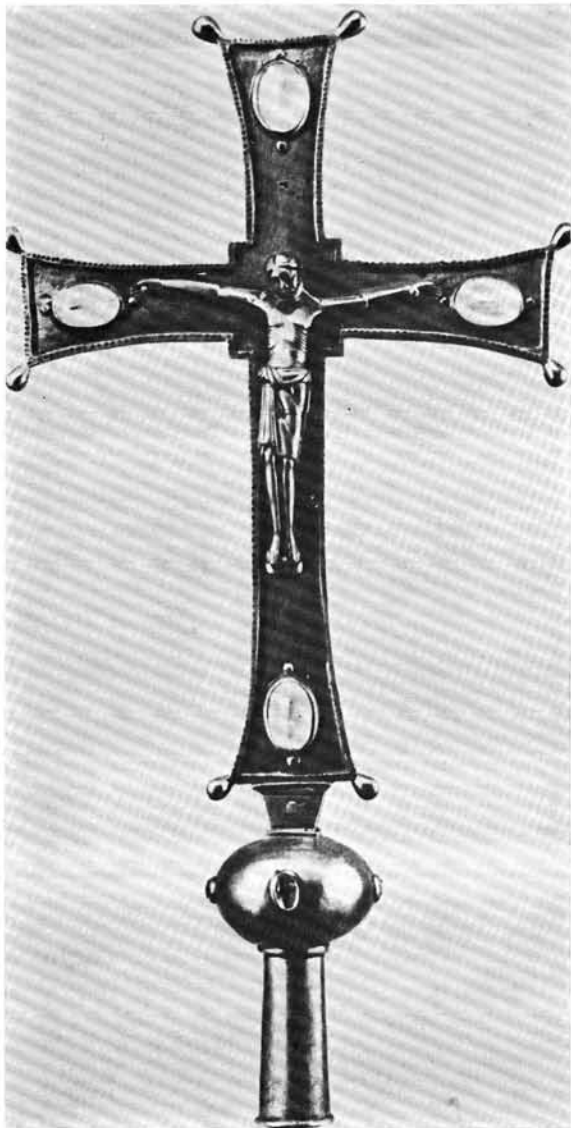
A kereszt alsó szárán levő félgömb belsejébe belenézve látjuk, hogy az alsó szár vége—a szalagfonatos pánt alatt—szétkalapált. Ez tehát nem az eredeti szárvégződés. A kereszt

36. A corpus feje felnagyítva. (Susits László felvétele.)

36. Der Kopf des Corpus in Vergrößerung (Eine Aufnahme von László Susits).

36. La tête du christ agrandie (photo de László Susits).

36. Верхушка корпуса в увеличенном виде. (Снимок Ласло Шушича.)

37. Saint-Mars-Sous-La-Futaye-i XI. századi körmeneti kereszt.

37. Prozessionskreuz von Saint-Mars-Sous-La-Futaye aus dem 11. Jahrhundert.

37. Croix processionnelle de Saint-Mars-Sous-La-Futaye (XIe siècle).

37. Крестноходческий крест XI века из Сент Марс Суз ля Футэ.

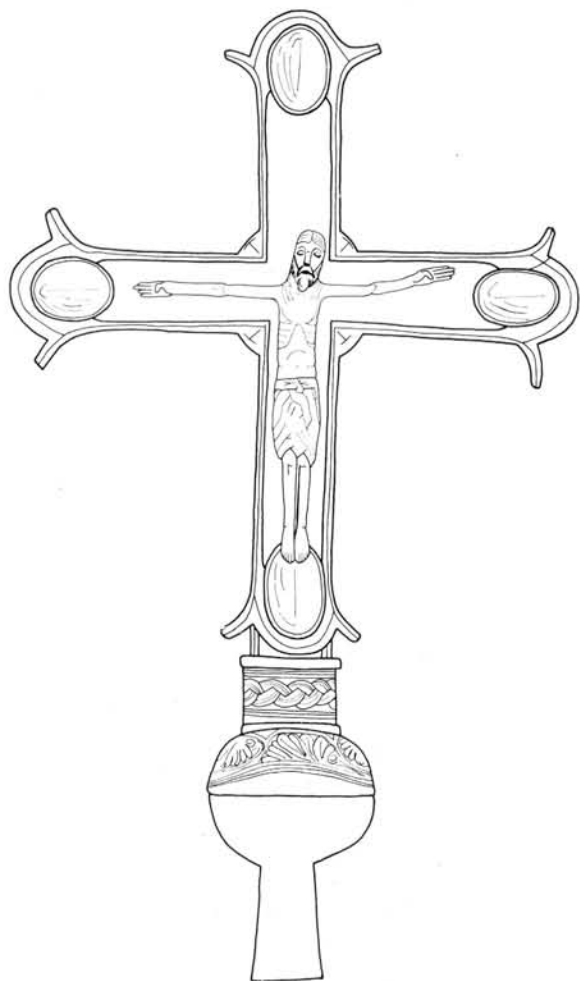
aránytalan mai formája is azt mutatja, hogy alsó szára eredetileg hosszabb volt. Eredeti formájának megközelítő rekonstrukciójához megvizsgáltuk a magyarországi XI–XIII. századi körmeneti keresztet. Elsősorban a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő keresztet néztük meg.⁶⁵

A magyarországi keresztet között a székesfehérvári István Király Múzeumban őrzött XII. századi körmeneti kereszt, valamint a III. Béla király sírjában talált kereszt formáját hozhatjuk fel még analógiának a füredi kereszt rekonstrukciójához. Mindkettő alsó szára a földgömböt utánozó lapos gömbön áll, mely alul hengeres nyélben folytatódik. Ilyen a Magyar Nemzeti Múzeum 6/1876.26. leltári számú darabja és ilyenek lehettek a 6/1876.25 és az 57.23.13. leltári számú, most félgömbben végződő keresztet. E magyarországi példákon kívül nagy segítséget nyújt a füredi kereszt rekonstrukciójához a franciaországi Saint-Mars-Sous-La-

Futaye-i parochiáról származó XI. századi körmeneti kereszt,⁶⁶ amelynek szárvégein a füredi kereszt csapocskái helyén, a gyöngy utánzatú szegély folytatásaként gömböcskék vannak. E kereszt szárvégein a füredi keresztéhez hasonló foglalatban négy hegyikristály kő látható. Az alsó, negyedik szárbán is kő van. Az alsó szár egy lapos nyélben folytatódik, amely alatt tojás formájú kövekkel díszített gömb van. A gömb alatti hengeres, felül üres nyélbe húzták a fa rudat, amellyel a keresztet hordozni lehetett (37. kép).

A füredi kereszt eredeti állapotát is hasonló formában képzeljük el. Feltehetően mind a négy szárában volt kő. A szétkalapált alsó szárvég, amely most a szalagfonatos pánt alatt, a félgömb belsejében látható, az áttört közfoglalat felső része. E szerint a kereszt függőleges szárának teljes hossza 22–22,5 cm lehetett. Ehhez kapcsolódott a negyedik kő alatt a szalagfonatos pánt, a kissé nyomott félgömb és a feltehetően hengeres nyél (38. kép). A corpus lába a negyedik hegyi kristály kővön feketett, ezért nincsen suppadeneum.

Nagy problémát jelentett a kereszt rekonstrukciójánál, hogy a corpust hogyan erősítették a keresztre. Az analógiaként előbb ismertetett keresztteken a corpus kezét és lábát minden esetben vasszeggel átütve odaszegelték. Teljesen szokatlan és megmagyarázhatatlan, hogy a füredi corpusnak

38. A balatonfüredi kereszt rekonstrukciója. (Busi György rajza).

38. Rekonstruktion des Balatonfüreder Kreuzes (Eine Zeichnung von György Busi)

38. Reconstruction de la croix de Balatonfüred (dessin de György Busi).

38. Реконструкция балатонфюредского креста. (Рисунок Дьёрдь Буши).

sem kezei, sem lábai nincsenek átütve és a keresztben is hiányoznak a felerősítésre szolgáló szegek nyomai. A dolog technikai részén túlménoen szokatlan és megmagyarázhatatlan ez a tény ikonográfiai szempontból is. A corpus közepén durva vasszeget látunk erősen oxidált állapotban, mellyel a corpuszt a perizonium közepén durván átütve felerősítették. E vasszeg nyoma a kereszt alsó szárán is látszik. Ez a felerősítés feltehetően a kereszt átalakításakor készülhetett. A corpus eredeti felerősítését gondos vizsgálat alapján próbáltuk rekonstruálni.⁶⁷ A kereszt elő- és hátlapjának közepén (30. kép, 33. kép) kis bemélyedést figyelhetünk meg. Ugyanakkor a corpus hátoldalán, a karok és a test találkozásánál csapocskára lereszelt nyomai látszanak (35. kép). Ennek felfékvési helye pontosan beleillik az előbb említett bemélyedésbe. Feltételezhető tehát, hogy e csapocskával volt ráforrasztva a kereszt közepére eredetileg a corpus. A keresztből készített röntgen felvétel világosan mutatja, hogy a kereszt közepén át volt lyukasztva, s ez megerősíti feltevésünket a felerősítését illetően.⁶⁸ Az átalakítás után a csapocskát lereszelték, s a corpuszt a perizonium közepén durva vasszeggel átütve erősítették újra a keresztre. Az alsó szárban levő negyedik kő, (amelyen a corpus lába feküdt) környéke volt a kereszt statikailag leggyengébb pontja. A kő kiesett a megerheléstől, a kereszt is elgörbült és eltört. Ezután átalakították a keresztet. Aki az átalakítást végezte, nem volt olyan kitűnő ötvös, mint az, aki a keresztet készítette. A legprimitívebb eljárást alkalmazta, a legprimitívebb munkát végezte. A kőfogalalat letérése után megmaradt alsó szárvéget szétkalapálta. Feltehetően egy másik lemezt rakott erősítésre és ezzel együtt kalapálta szét a szárvéget, hogy jobban fogjon. A szétkalapált alsó szárvég a lemezzel a félgömb belsejében jól látható. E szárvégre az ötvös ráhúzta a már eredetileg is meglevő szalagfonatos pántot a félgömbbel és ezt két részzel erősítette fel. A szalagfonatos pánt fölött most látszó két lyuk szögcselhely nyoma. A szalagfonatos pánt szögcselének fűrték, de rossz helyre mérték ki, rossz helyre fűrték és azután otthagyták. Az átalakítás időpontját nehéz lenne meghatározni. A keresztet készítése után, nyilván még hosszú ideig (100–150 év) használták. Éppen e használat miatti megerheléstől törhetett el, s az átalakított, körmeneti keresztnek már nem használható keresztet, valamely jelentősebb személlyel sírba tettek.

Ahhoz, hogy a kereszt készítésének korát megközelítőleg megállapíthassuk, meg kell vizsgálnunk minden részletét, ellenőriznünk kell díszítő motívumait, hogy az ikonográfiai, stíluskritikai eredmények összegezése után alkothassunk véleményt.

A vizsgálatot a kereszt legfinomabban munkált darabjával, a corpuszal kezdjük.

Hogy corpuszunkat időben el tudjuk helyezni, át kell tekintenünk röviden az egyes korok Krisztus ábrázolásait. Krisztus művészi ábrázolásának, mely a középkori művészet legfontosabb feladatai közé tartozott, három nagy — időbeli és tartalmi — szakaszát lehet megkülönböztetni. Az első három évszázadban főképpen szimbolikus módon történt az ábrázolás. Friedrich Gerke szerint a szimbolikus ábrázolásokon kívül legkésőbb a IV. század közepén kellett már lennie egy történelmi képciklusnak, amelyben a keresztrefeszítési jelenet is szerepet játszott. Egy ilyen elbeszélő képsorozat utóregzéseinek számitanak a római Santa Sabina kapunak (431 körül készült) és a 425-ből való, a londoni British Múzeumban őrzött elefantsont doboznak megfelelő keresztrefeszítési jelenetei. E két mű egyszersmind a legkorábbi keresztrefeszítési ábrázolás.⁶⁹

A második ábrázolási szakasz tartalma a világon való győzelem, amelyet elsősorban Krisztus élő ábrázolásaival fejeztek ki. A szakállas, hosszú elválasztott hajú, a keresztben élő Krisztus, állóhelyzetben, kezén és lábán négy szöggel átütve, colobiumban — azaz tunikában —, amelyet az V—VI. században a szíriai—palesztinai művészet megalkotott, az egész koraközépkori világon, a legtávolabbi keletől a legtávolabbi nyugatig ismert volt. Ebből maradt meg a szakállas, hosszú elválasztott hajú Krisztus-típus egész a mai napig ismétlődő ábrázolási formaként.⁷⁰

A szíriai képtípus legszebb példája az 586-ra datált Rabula kódex keresztrefeszítési ábrázoló miniatúrája (Firenze, Biblioteca Laurenziana).⁷¹

A karolingi kor miniatúrái és kispasztikai darabjai azt mutatják, hogy a Krisztus ábrázolásban megtartották a hagyományos sémát. Krisztus itt is él a keresztben, négy szöggel van felfeszítve. A colobium helyébe gyakran a perizonium kerül. Körülötte szimbolikus kísérő személyeket látunk (Oceanus, Terra, Egyház, Synagoga).⁷²

Az Ottó-kori keresztábrázolásnak két típusát ismerjük: az egyik bizánci hatáson alapul, az élő Krisztust ábrázolja, nyitott szemekkel, kissé lehajtott fejjel. Legjellemzőbb képviselői az esseni első Matild kereszt és a Gizella kereszt. A vele párhuzamosan megjelenő halott Krisztus ábrázolásának legszebb példája az ún. Gero kereszt, mely a X. század második felében készült, s a korabeli krónikák szerint (elsősorban Thietmar püspök krónikája) a nagyhatalmú kölni érsek, Gero készítette.⁷³ Ennek ikonográfiai megfelelői, stílári analógiái az ezredfordulón szép számmal kimutathatók. Területileg a kölni könyvfestészetre, a rajnai elefantsont faragásra és ötvösművészetre terjed ki hatása. A Gero keresztből kiinduló sorozatban (az Echternachi evangéliumkötés Coburg-i mesterének elefantsont faragásai, a Hildesheim-i bronzkapu, a Bernward kereszt) mint kritériumokat, leolvashatjuk a karolingi időkől átvett naturalizmust, a kifejezeten monumentalitásra való törekvést, a szenvedve meghaló, önmagába roskadó Krisztusábrázolás kezdetét.⁷⁴

A Krisztus ábrázolások harmadik szakaszában tehát halottan ábrázolják Jézust. Szeme becsukódik, feje a jobb vállára hanyatlik, teste megmerevedik. Meggyötört holttest, amely királyi méltóságát elvesztette. Nyugat-Európában a IX. század végén — X. század elején jelenik meg,⁷⁵ és a XI. századtól válik általánossá ez az ábrázolási mód.⁷⁶ Bizáncban az első ismert példák Grondijs szerint a XI. század közepe után lépnek fel, Niketosz működése idején.⁷⁷

A nyugat-európai művészetben a kispasztikában és a monumentális daraboknál egyaránt a halott Krisztusábrázolást a IX—X. században találjuk meg. Metz-i iskola elefantsont Evangélium kötésein, az esseni katedrális Theophanu keresztjén, a Victoria and Albert Museum elefantsont keresztjén⁷⁸

39—40. A MNM-ban őrzött körmeneti kereszt. (Ltsz: 1926/108) részlet.

39—40. Im Nationalmuseum bewahrtes Prozessionskreuz (Inventarnummer: 1926/108). Ausschnitt.

39—40. Croix processionnelle gardée au Musée National (côte: 1926/108) Détail.

39—40. Фрагмент креста из Венгерского национального музея (инв. номер: 1926/108).

A XI. századi német művészet a keresztre feszítés olyan jelentős alkotásait teremti meg, mint a mindeni Szent Péter templom bronzkeresztje,⁷⁹ az amrichshauseni bronzkereszt,⁸⁰ a cappenbergi kereszt,⁸¹ a frauenbergi kereszt,⁸² a Schütgen Múzeumban őrzött bronzkereszt.⁸³ Ottó-kori hagyományokat őrizve a megfeszített, halott Krisztust, magas művészi fokon ábrázolják, s ezek a balatonfüredi corpus legfontosabb ikonográfiai párhuzamainak tekinthetők.

Hosszú, középen elválasztott, vállára omló hajával, rövid szakállával, egymáshoz zárt merev, egyenes lábaival, csomós öv perizoniumával, s azzal, hogy nem visel koronát, a corpus Ottó-kori reminiscenciákat őriz. Lehunyt szeme, kissé jobb oldalra hajtott feje mutatja, hogy halottként ábrázolták. Négyzetes idomú, lapított, beesett melle is a szenvedést, elcsétséget hangsúlyozza. Mindez azt mutatja, hogy a halottként ábrázolás korai időszakára, a XI. század végére keltezhetjük corpusunkat. A többi magyarországi corpusztól elkülöníti nyújtott, elegáns formája, elsőrendű kidolgozása, amelynek szoborszerűen formált feje a magyar románkori kőemlékekre (kalocsai királyfej, apostol fej, a tihanyi múzeum kőtárában) emlékeztet. A többi magyarországi corpus primitívebb, durvábban kidolgozott, fején rendszerint nyitott koronát visel.

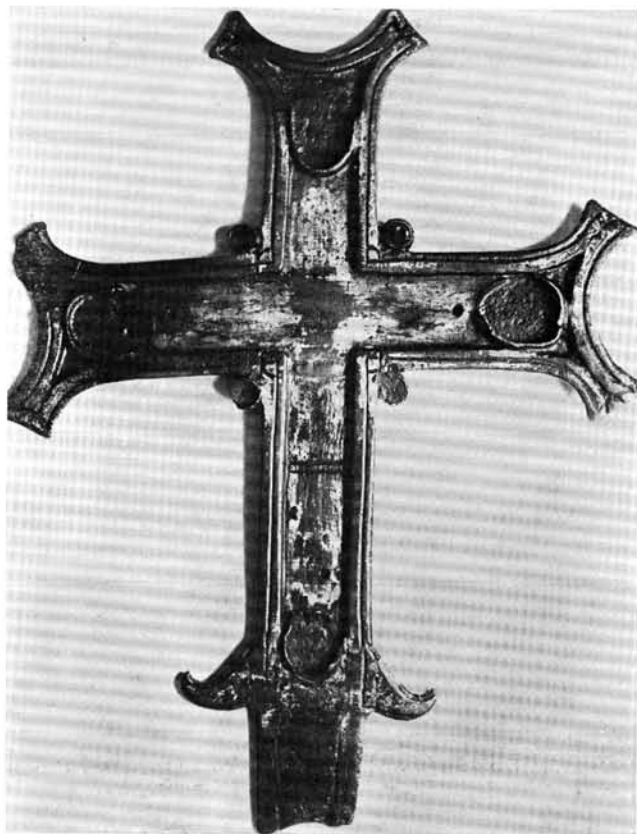
Corpusunkat tehát meglehetősen biztonsággal a XI. század második felébe keltezhetjük. Nézzük, mit mondhatunk a kereszt többi részének elemzése alapján a kereszt készítési idejéről.

Az előlapon külön ráforrasztott szegély fut körbe, s ez a szegély a szárvégeknél csapocskákban ugrik ki (30. kép). A szárak végein áttört foglalatban csiszolt hegyi kristályok voltak. A keresztnek ez a formája a bizánci ún. „crux gemmata”-ra vezethető vissza. Az sincs teljesen kizárva, hogy különös csapos szárvégű formája is a bizánci szélesedő szárvégű típusból származik, a csapocskák pedig az itt gyakran alkalmazott gyöngyöket helyettesítik.⁸⁴

A magyar anyagban ilyen csapos szárvégződést látunk a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött 1926/108. leltári számú, ismeretlen helyről származó bronz kereszt-töredéken, amelynek előlapján a füredi kereszthez hasonló, ráforrasztott szegély fut, hátoldalát kör alakúra formált, csomózott, vésett szalagfonat díszíti (39—40. kép). A 71/1897.3. leltári számú, a Nemzeti Múzeumban őrzött, ismeretlen lelőhelyű körmeneti kereszt áll minden tekintetben a legközelebb a balatonfüredi kereszthez. Előlapján ugyanúgy kidomborodó, ráforrasztott keretet látunk, (41—42. kép) ívelt szárvégződése is hasonló megoldású. A szárvégeken töredékes állapotban durva kőfoglatot találunk. A kőfoglatot nem áttört, és kő már nincsen benne. A szárak találkozásánál is kerek kőfoglatok vannak, az egyikben a kő is megmaradt. Ez még inkább emlékeztet a bizánci alapformára. A keresztben corpus nincs, csak a szöghelyek emlékeztetnek arra, hogy eredetileg volt.

A kiskunhalasi Thorma János Múzeumba 1963-ban került be egy kisméretű körmeneti kereszt, töredékes állapotban, corpuszal. A kereszt szárai a végek felé szélesednek, íveltek, gömbben végződnek. A corpus haja középen elválasztott, rövid, redőzött perizoniumot visel. Feje nagyon szépen megmunkált. Szeme nyitott, élő Krisztus. A kereszt az elpusztult Zsana nevű középkori falu templomának romjai mellől került elő. A kereszt formailag a bizánci kereszttekkel hozható kapcsolatba, s régies típusú corpuszával együtt a XI. század végére keltezhető.⁸⁵

A balatonfüredi kereszt egyik szárában megmaradt hegyi kristály élbe csiszolt formájú.⁸⁶ Élbe csiszolt hegyikristályokat már a X—XI. századi ötvöstárgyakon láthatunk (Bambergi Evangélium borító sarkain (X. század), a hildesheimi

41—42. Körmeneti kereszt a MNM anyagából.

41—42. Prozessionskreuz aus dem Material des Nationalmuseums.

41—42. Croix processionnelle (fonds du Musée National.)

41—42. Крест, употреблявшийся при крестном ходе, из собрания Венгерского национального музея.

43. I. Endre és I. László pénzei.

43. Münzen von Endre I. und László I.

43. Monnaies d'Endre Ier et de László Ier.

43. Монеты королей Эндре I и Ласло I.

Dóm-kincstárában levő Madonnán (XI. század eleje), a Berlinben őrzött XI. század végi Enger kereszt szárain.⁸⁷

A magyarországi körmeneti kereszttek közül az egykor Andrassy gyűjteményben volt példányon⁸⁸ és a szegedi Móra Ferenc Múzeumban őrzött XII. századi keresztteken látunk a szárvégeken hegyi kristályt áttört foglatban.⁸⁹

Folytassuk a vizsgálatot a füredi kereszt közepén, ahol a kereszt a száruk találkozásánál körré bővül. Ez különösen az előlapon szembeötlő, ahol a kört egy keret külön hangsúlyozza, melyből ferde vonalak futnak a közép felé, ahol a corpus fekszik. E vonalakat átvitt értelemben napsugaraknak is felfoghatjuk, s így ez a körrel együtt a Napkorongot jelképezni. A középkori szimbolikában elterjedt volt Krisztus összehasonlítása a Nappal.⁹⁰

A hátlapot gazdag ornamentika díszíti. Több soros, vésett szegély fut keretként, mélyebb és kevésbé mély vonalakkal jelezve (32. kép). Helyenként, egymástól nagyjából szabályos távolságban a hosszanti vonalakat lekötötték egyes, másutt kettes csomóval. Ugyanílyen szegélyt és lekötést látunk az analógiaként említett 71/1897.3. leltári számú kereszt hátlapján is (42. kép). Érdekes megemlíteni, hogy ezek a lekötések I. Endre és I. László pénzein is előfordulnak (43. kép). Az Árpád-kori numizmatikai anyagban csak ezeken az érmeken láthatjuk őket.⁹¹ I. Endre pénzén két sima szalagot és külső gyöngysort fog át a hármas lekötés. A sima szalagok a lekötések alatt nem folytatódnak. I. László pénzén szintén két, a lekötések alatt is folytatódó, sima szalagot és külső gyöngysort fog át a hármas lekötés. A kereszt lekötései inkább az I. László éremhez hasonlítanak.

A kereten belül, a hegyikristály foglatokig kétágú, háromszögletű szalagfonatdísz láthatunk. A szalagfonat motívum szinte időtlen, vele a tárgy korát megállapítani majdnem lehetetlen. E kereszt szalagfonata Bogay Tamás közlése szerint, aki részletesen foglalkozott e motívummal, XI. századi éppúgy lehet, mint XII. századi, de későbbi nem. Ehhez hasonló kétágú, háromszögletű szalagfonatokat az észak-olasz koraromániai kőszobrászatban találunk.⁹² Ilyen

a milánói Castello Sforzesco-ban őrzött Ambo díszítése, valamint a vicenai Városi Múzeumban levő oromfaldarab szalagfonat díszé.⁹³ A magyarországi románkori kőanyagban a pécsi kőtárban őrzött XI. századi párkánytöredék, valamint az ugyancsak XI. századi aracsai emlékkőlap szalagfonat díszé hasonlít hozzá.⁹⁴

A magyarországi románkori körmeneti kereszttek egy részén is látunk fonatdíszet. Szíjfonatok díszítik a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött 6/1876.25. és 6/1876.26. leltári számú körmeneti kereszttek előlapját.

A Krisztust jelképező hurkoskereszt a halál feletti győzelmet jelképező motringfonattal és a lánckeresztel együtt a különféle pogány vallási rendszerekből került át a kereszténységbe. Részint önkénytelenül, részint tudatosan veszi át az ősi jeleket a népvándorlaskor fiatal kereszténysége. A longobard és ó-horvát művészet menti át e díszítéseket a románkorbá.⁹⁵

Szalagfonat díszíti a Ludas-pusztán 1961-ben előkerült és a nagykőrösi Arany János Múzeumban őrzött kettős keresztet, melynek mankós szárvégei faágszerűen mustrává bomlanak szét. Ez limogesi típus mintájára készült, érdekes helyi ízekkel, 1270 körül.⁹⁶

A szalagfonat, a külső több soros, helyenként lekötött szegéllyel átvitt értelemben meglehetősen stilizált életfának is felfogható. A középkori szimbólumvilágban az életfa fontos szerepet játszott. Értelmét részint — a korai időkben — a paradicsom fája, (Mózes I. 2—9.) később Krisztus keresztjével megállapított kapcsolata adta. Az életfa belekapcsolódott a Megváltás gondolatkörébe: a Keresztfát, sőt magát Krisztust jelenti az esetek többségében.⁹⁷ A magyarországi emléksanyagban több életfát utánozó keresttel találkoztunk. Az Andrassy Gyűjtemény példánya és a szegedi Móra Ferenc Múzeum XII. századi keresztje maga is életfát utánoz. Ezekhez hasonló a Szentesi Múzeumban őrzött bökényi lelet, valamint a Nemzet Múzeum 57.23.B leltári számú aranyozott bronzkeresztje és az 1947/5. leltári számú XII. századi kereszt, ahol még a fa levelei is ábrázolva vannak.

A füredi kereszt motívumait tovább elemezve szemünkbe tűnik a hátlap közepe, ahol a kereszt körré bővül. A szalagfonatok között rombuszba írt rozettát látunk, amely vékony szárban folytatódik a kereszt végei felé (33. kép). Stilizált négy szírmű rozetta van a kereszt közepén. A négy szírmű egy körből indul. A kör közepén levő keresztalakú vonással feltehetően a középpontot jelölte meg az ötvös, mielőtt a minták véséséhez hozzáférést volna.

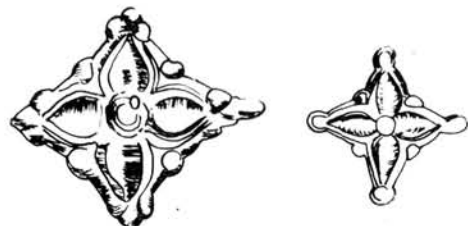
Négyszírmű és rombuszba írt rozetták gyakoriak a honfoglalás kori emléksanyagban.⁹⁸ Rombuszba írt négy szírmű rozettákat is találhatunk, melyeknek alapmotívuma — a körből kiinduló négy szírmű — hasonló a füredi kereszt közepén levő rozettához.⁹⁹ (44. kép 1—2.) A rozetta elhelyezésére (a középpontban, ahol az ötvös az úrt akarta vele kitölteni) szintén találunk analógiát a honfoglalás kori anyagban. A dunaszekcsői, pilini veretek palmettái-índái szintén ilyen rombuszalakú keretből indulnak, (45. kép 1—2.) amilyen a füredi kereszt rozettáját keretezi. A füredi kereszt a magyar anyagból legközelebb álló, ismeretlen lelőhelyről származó 71/1897.3. leltári számú körmeneti kereszt közepén is hasonló megoldást találunk. Két, köralakú fonat közepén rombuszalakú belső osztóból nyílnak négy oldalra az erősen stilizált palmetták (45. kép). Ez még inkább hasonlít az előbb említett pilini verethez.

44. Honfoglalás kori veretek:
1. Tokaj vidéki lelet. 2. Ceglédi ékszer veret.

44. Prägungen aus der Landnahmezeit:
1. Fundstück aus der Gegend von Tokaj.
2. Cegléder Schmuck.

44. Ferrures de l'époque de la conquête arpadienne.
1. Trouville de la région de Tokaj.
2. Parure de Cegléd.

44. Чеканки времен «обретения родины»:
1. Находка из окрестностей Токая.
2. Цегледское украшение.

45. Honfoglalás kori veretek:

1. Dunaszekcsői, 2. Pilini veret.

45. Prägungen aus der Landnahmezeit:

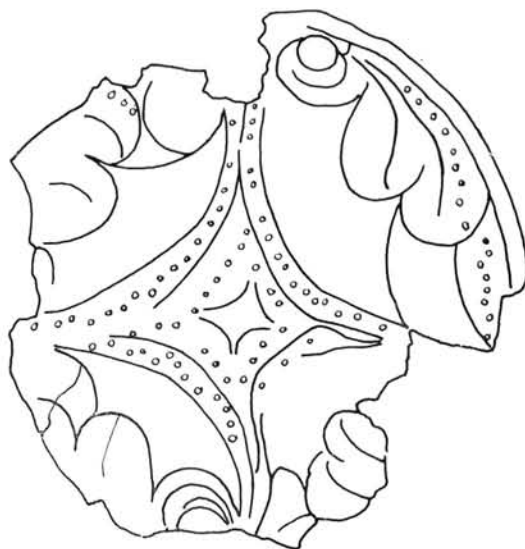
1. Aus Dunaszekcső.
2. Prägung aus Pilin.

45. Ferrures de l'époque arpadienne.

1. de Dunaszekcső 2. Ferrure de Pilin.

45. Чеканки времен «обретения родины»:

1. Дунасекчэйская, 2. Пилинская.

A kereszt részeinek elemzésekor hátra van még a félgömbön levő díszítés elemzése. (34. kép) Szegélyek között hullámvonalas indadisz közzeit kitöltve soklevelű vésett palmetták díszítik. Egy helyen a hármasszegélyt lekötötték. A tömör, minden tért kitöltő sokszirmú palmetták tövéénél is láthatunk lekötéseket, amelyekből kiindulnak a levelek. (47. kép) A hullámvonalas indák közötti palmettás motívum nagyon messzire nyúlik vissza. Megtalálhatjuk a kopt művészetben, (kőanyagban és textíliákon egyaránt) a népvándorláskori — főleg avar — szíjvégeken, a prae-román és a román kori művészetben is gyakran előfordul.¹⁰⁰ Magyarországi román kori kőanyagunkban a pécsi és a székesfehérvári töredékeken látunk hasonló motívumot.¹⁰¹ Ezek azonban nem ilyen dús levelűek, nem töltik ki teljesen az indák közötti teret. A füredi kereszt félgömbjén levő palmettalevelek tömörségükkel, sok szirmukkal inkább az esztergomi XI. századi oltár és oszloptöredékek, és a székesfehérvári XI. századi oszloptöredékek sokszirmú, az egész teret kitöltő palmettáéhoz hasonlítanak.¹⁰² A füredi keresztet legközelebb álló, ismeretlen lelőhelyű kereszt szárvégződéseit is indákból kihajló palmettalevelek díszítik. (48. kép) Ez a motívum is gyakori a román kori díszítőművészetben. Hazai román kori kőanyagunkban a somogyvári szalagfonatos töredékek,¹⁰³ méginkább a pécsi székesegyház kőtárában őrzött oszlopfő és a visegrádi vállkő palmettás díszítése hasonlít hozzá.¹⁰⁴

A kereszt egyes részein végzett elemzések összefoglalásaként kíséreljük meg a kereszt készítési idejét meghatározni.

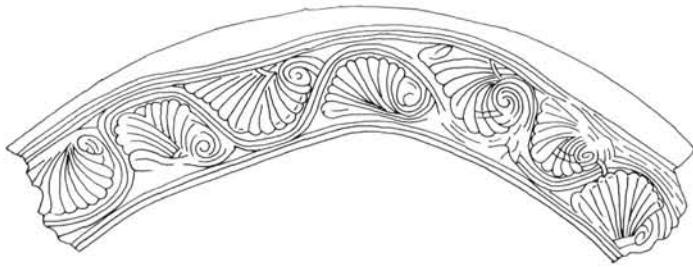
Láttuk, hogy a corpus ikonográfiailag a XI. század második felébe helyezhető, s ábrázolásmódja Ottó-kori hagyományokat őriz. A kereszt alaptípusa a bizánci „crux gemmata”. A hozzá legközelebb álló 71/1897.3. leltári számú kereszt gyönyörű díszítésével méginkább közel áll a bizánci alapformához. Mindkét keresztnél a korai időre mutat a hegyi kristályok durva, magas foglalatú. A füredi kereszt hegyi kristályának élbeccsizolt formája sem zárja ki a XI. század végi keltezést. A kereszt hátlapjának szegélyét helyenként lefogó lekötések I. Endre és I. László pénzein fordulnak elő az Árpád-kori numizmatikai anyagban. Ezt azért is érdemes figyelembe vennünk, mert I. Endre alapította a tihanyi apátságot 1055-ben, s a papsokai Szent Mihály egyház kegyura, (ahol a kereszt előkerült) a tihanyi apátság volt. A hátlapon levő szalagfonat az észak-olasz lombard szalagfonatokkal mutat rokonságot.

46. A 71/1893. 3. leltári számú kereszt hátlapjának közepe. (Mihalik. Tamás felvétele.)

46. Die Mitte der Rückseite des Kreuzes mit der Inventarnummer 71/1893 3. (Eine Aufnahme von Tamás Mihalik).

46. Le milieu du revers de la croix cotée 71/1893.3 (photo de Tamás Mihalik).

46. Средняя часть тыльной стороны креста пол инв. номером 71/1893.3. (Снимок Тамаша Михалика).

47. A balatonfüredi kereszt félgömbjének díszítése. (Patay Pálné rajza.)
 47. Die Verzierung der Halbkugel des Balatonfüreder Kreuzes (Eine Zeichnung von Frau Pál Patay).
 47. Décor de l'hémisphère de la croix de Balatonfüred (dessin de Mme Pál Patay).
 47. Украшения полукружия балатонфюредского креста (Рисунок П. Паган).

A magyar románkori kőanyagban a fonatdíszhez közelálló XI. századi pécsi darab és az arაცი kő szalagfonata is lombard jellegű.¹⁰⁵

A kereszt hátlapjának közepén levő rozetta méginkább megerősíti a XI. századba való kelteztést, a honfoglaláskori ornamentikával való rokonságával. Ugyancsak a XI. századra keltezi a 71/1897.3. leltári számú keresztet is a hátlapjának közepén levő, honfoglaláskori verethez hasonló díszítése. A honfoglaláskori művészeti kultúra tovább él a XI. században, s a század második felében (a 60-as években) kezd hatása csökkenni, a politikai helyzet konszolidálódásával, a térítés befejezésével, a külpolitikai kapcsolatok kiépülésével. Egybeesik ez az időpont a lombard stílus kifejlődésével. Az ősi formáláson alapuló műgyakorlat helyére mindinkább az új stílus, a lombard stílus és más, újabb külföldi hatás kerül.¹⁰⁶

A kereszt alsó részén, a félgömbön levő díszítés (szegélyek közeit kitöltő soklevelű vésett palmetták) ugyanúgy, mint a szalagfonat, nem használható fel pontos datálásra. Mint láttuk, a kopt, népvándorláskori művészetben is megtaláljuk, s a románkori díszítőművészetnek is fontos alkotóeleme. A dús, soklevelű, egész teret kitöltő palmettalevelek, melyek a XI. századi kőanyag palmettaleveleihez hasonlítanak, nem zárják ki a XI. századba való kelteztést. Az anyagvizsgálatnál láttuk, hogy a kereszt egyes részei egyazon anyagból, ugyanazon műhelyben készültek, s ennek a stíluskritikai vizsgálatok sem mondanak ellent. Mindezek alapján kellő biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a füredi kereszt a XI. század végén készült (60-as évek után), egy kéz munkája, kézzel formált egyedi darab.

Különböző stílusok keverednek rajta: a corpus Ottó-kori hagyományokat őriz, a kereszt alapformája bizánci, a szalagfonat a lombard művészethez hasonlítható a félgömbön levő palmettás díszítéssel együtt, míg a kereszt közepén levő rozetta a magyar honfoglaláskori díszítőművészet továbbélését jelenti. Mindezek alapján, éppen azért, mert különböző eredetűeket meglehetősen díszítőérzékkel és stilizáló szándékkal egyesít, messzemenően megengedi a helyi eredet feltételezését. A XI. század végi Magyarországon, ahol a lombard, francia hatások keveredtek a továbbélő honfoglaláskori és bizánci művészet elemeivel, elképzelhető, hogy ilyen különféle hatásokat egyesítő darab készüljön. Nem áll egyedül a magyar anyagban. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött keresztartóredék (39–40. kép) és az ismeretlen helyről származó darab (41–42. kép) a legközelebbi analógiái. Mindhármat joggal keltezhajtuk a XI. század végére. Éppen a palmetta motívum, s a stílusjegyek egyesítése különíti el a német és a Maas-vidéki vagy francia példáktól.¹⁰⁷

A XI. századi magyar ötvösségre több okleveles adatunk van. Gizella királynő anyja regensburgi sirjára csináltatta 1008 körül a drágakövekkel gazdagon ékesített híres ún. „Gizella keresztet”. Ahol olyan remek miseruhát himezték,

mint Gizella apácaival a jelenlegi koronázó palástot, ott voltak mesterek, akik elkészíthették a műszerető királyné számára anyja sírkeresztjét. Hartvik legendájában olvashatjuk, hogy Gizella a tőle épített veszprémi székesegyházat az istentisztelethez szükséges arany és ezüst tárgyakkal, valamint ruhákkal gazdagon ellátta.¹⁰⁸

Ötvösökkel gyakran találkozunk okleveleinkben. A pécsváradi alapítólevél 1015-ben öt aranyművesről tesz említést.¹⁰⁹ I. Géza a garamszentbenedeki bencés apátság 1075-i alapítólevelében egy Nesku nevű ötvöst adományoz az apátságnak, bizonyára azzal a céllal, hogy az apátsági templom részére egyházi ötvösműveket készítsen.¹¹⁰ A pannonhalmi apátság műhelyeiben is dolgoznak aranyművesek.¹¹¹

Számunkra a korai ötvösemlítések közül legfontosabb a tihanyi apátság 1055-ben készült alapítólevele. A birtokok és jövedelmek felsorolása után elszámolja az oklevél a tihanyi monostornak adott háznépeket. A különféle mesterségű szolgák között az apátságnak adományoz a király egy ház aranyművest (aurifex I.).¹¹² Ez az aranyműves háznépével a tihanyi félszigeten lakott. Az 1211-es nagy összeírásban is említik az apátság aranyműveseit, akik akkor Örvényesen laktak (in villa Eurmenes . . . isti sunt aurifabri: Summorau eam filius suis, Vitus et Zob, Farcos et Pouca).¹¹³

A tihanyi alapítólevél hatsoros, közel egykorú hátiratában a templomi készlet szükségzavú összeírása maradt ránk. Ha a tihanyi templom ötvös felszerelését a pannonhalmi, bakonybéli és pécsváradi címgyezyékekben említett ötvöstárgyakkal hasonlítjuk össze,¹¹⁴ a tihanyi felszerelést szegényesnek kell mondanunk: három arany kehely, egy arany tömjénező, két ezüst karos gyertyatartó, egy kancsó, pálca, sótartó, kanálka és egy aranyozott réz körmeneti kereszt van csupán.¹¹⁵ Idővel az egyházi felszerelés gazdagodott. Erre mutat a következő adat: mikor II. András 1217-ben keresztshadat vezetett a Szentföldre, elegendő pénz hiányában magához vette némely egyházak drágaköves arany-ezüst kincseit, hogy legyen mit zálogba vetnie és pénzzé tennie. Így vitte el a veszprémi egyház Gizella-féle koronáját, s a tihanyi egyháztól drágakövekkel és gemmákkal díszes aranyserleget.¹¹⁶

Látjuk tehát, hogy a tihanyi apátság is rendelkezett alapításától fogva aranyművessel, aki a monostort és birtokait ellátta egyházi felszereléssel. Az alapítólevélhez csatolt jegyzék egy aranyozott réz körmeneti keresztől is beszél. Távok áll tőlünk az a merész feltevés, hogy a Balatonfüreden talált aranyozott réz körmeneti keresztet az oklevélben említett feszülettel azonosítsuk, csupán azt szeretnénk kiemelni, hogy megvolt a feltétele annak, hogy a tihanyi apátság ötvösműhelyében ilyen körmeneti kereszt készülhessen.

A tihanyi apátságot I. Endre alapította 1055-ben, s az a maga korában előkelő helyet foglalt el A király maga és családja számára temetkező helyül szánta. A bencések mellett baziliták is éltek a félszigeten. I. Endre felesége Anasztázia, Nagy Jaroszláv kijevi fejedelem leánya, nagy kísérettel érkezett Magyarországra. A kísérettel jött baziliták a bencésekkel nagy békességben éltek itt. A tihanyi bencés monostor Szent Ányos (Orleans város védőszentje) tiszteletére volt szentelve. Az alapítólevél nagyon emlékeztet a korabeli francia oklevelekre, s ez különösen figyelemreméltó, ha számításba vesszük, hogy I. Endre 1050–1052 között, a megújuló német támadások hatására előbb Rómától, majd Franciaországtól várt segítséget. Attól a Franciaországtól, akinek királya, I. Henrik, I. Endre sógora volt.¹¹⁷

Mindezeket annak bizonyítására mondtuk el, hogy Tihany szerepét kiemeljük, és érzékeltessük, hogy itt is érthették nyugati, a baziliták révén bizánci hatások az itt élőket. Tihany jelentősége egyébként is lehetett akkora, hogy a király a saját ötvösműhelyéből adjon az apátságnak aranyművest, vagy a saját műhelyében készült aranyozott réz körmeneti keresztet ajándékozza meg az apátságnak. A balatonfüredi kereszthez közelálló, két fentebb ismertetett darab azt mutatja, hogy ez a keresztstípus nem egyedülálló a magyar anyagban, több ilyen, közös eredőjű kereszt készülhetett a XI. század végén.

Végül nézzük meg, hogy ki lehetett az a személy, akivel ezt az akkor nagy értéket képviselő darabot sirba tették. Igaz, a kereszt sírbakerülésekor törött volt, ekkor már átalakították, már nem körmeneti keresztnek, hanem legjobban esetben

talpas keresztnek használhatták. A hegyikristályok közül is csak egy maradt meg. Induljunk ki a sír fekvéséből. A balatonfüredi templomon belül minden sirt feltártunk, s mint fentebb már említettük, a 4. sz. sírban talált 1438-as érem alapján Lengyel Imre felállította a sírok relatív kronológiáját.¹¹⁸ E szerint a 6. sz. sirt, melyben a kereszt volt, 1258—1288 körül temették el. Ez a templomon belül a legkorábbi temetkezés, rendkívül exponált helyen, a kis román kori templom hajójának közepén, a diadalív előtt. (27. kép) A sírba temetett egyén 23—28 év körüli férfi volt. (A relatív kronológiában ± 50 év hibahatár lehetséges Lengyel Imre szerint.) Ezt figyelembe véve, 1210—1220 körülre tehetjük az itt eltemetett férfi születési évét, halálát 1250 körülre. Nézzük meg, talá-lunk-e ebből az időből az okleveles adatokban e helyen történeti személyt. A tihanyi apátság 1211-es összeírásában olvashatunk Száka fia Istvánról és testvéreiről, akikről az apátság a Szent Mihály egyháza mellett 6 ekére való földet vásárolt.¹¹⁹ Ugyanezzel a Szákával ugyanekkor egy másik — számunkra fontos — dologgal kapcsolatban is találkozunk. A tihanyi monostornak a királyon kívül magánjótéveői is akadtak, akik a lelkük üdvösségéért birtokokat vagy más adományokat adtak az apátságnak. Az 1211-es összeírás összesen 32 ház torló (exequiales) családot sorol fel, hatot az alapításkori Füzeg (Apáti) faluban, a többi mind a mai Füred területén, Füred, Kék, Papsoka faluban azzal a kötelezettséggel, hogy évente egyszer ajándékokat adjanak a tihanyi monostornak egykori uruk és jótévejük lelki üdvösségéért végzendő gyászistentisztelet, tor, alamizsnaosztás céljaira. A torlócsaládok két csoportra oszlanak oly különbségekkel, hogy adományozásukat ugyanazon jótéveőtől kell származtatnunk. Kéken pl. 15 ház együttesen ad annyit, mint a 16. ház egymaga, és Füreden két ház, Papsokán öt, Füzegen hat ház, t. i. egy akó bort, egy tinót és száz kenyert.

Van azután Papsokán egy szabados, kit Száka az üdvösségéért végzett ima fejében úgy bocsátott szabadon (és ajándékozott meg mindennel, amije van), hogy a fentebbi lovon, tinón, kenyéren kívül adjon még a monostornak két ludat és hat tyúkot.¹²⁰ Ismét előtűnik Száka neve, aki jelentős adományokat ad lelkiüdvéért a tihanyi apátságnak.

A nemesi réteg Európa-szerte a kora középkortól arra törekedett, hogy a halál után lelke nyugalomát biztosítsa. Ez elsősorban a temetkezési hely kiválasztásával jelentkezett. Az ősrancia Hőseposz temetkezési helyként ismeri egyrészt magát az Isten házáat, az oltár előtt vagy mellett, ahol később a családi kripták találhatóak az érett középkorban, a templom bejáratí részét, vagy a templomon kívüli, azt körülvevő helyet, amely mint temető a templommal össze volt kapcsolva. Az áhítatnak és az áldozatnak ezekből a középpontjaiból világosság, erő, nyugalom áradt. Ezeket a temetkezési helyeket azok nyerték el, akik az oltár vagy az egyház számára ajándékokat adtak.¹²¹ A mi esetünkben kézenfekvő annak feltételezése, hogy a füredi templomban feltárt 6. számú sírban Száka valamelyik leszármazottját temették el 1250 körül, annak a Szákának a leszármazottját, aki 1211-ben jelentős adományokat adott a tihanyi monostornak azért, hogy lelkiüdvéért imádkozzanak. Feltételezhető, hogy ezek után a birtokához közeleső templom legexponáltabb helyére temetik, és melléje adják a törött, funkcióját elvesztett körmeneti keresztet.

Valter Ilona

V. A BALATONFÜRED-TEMETŐI TEPLOMROM HELYREÁLLÍTÁSA

I. A templomrom építészeti elemzése és rekonstrukciója

A régészeti feltárást követően az ásatásból előkerült falak védelmére és bemutatására építészeti tervet készítettünk. Ezt megelőzően azonban ki kellett alakítanunk a helyreállítás formai megoldását.

48. A 71/1893.3. leltári számú kereszt szárvégi díszítése.

48. Die Verzierung am Ende des Armes des Kreuzes mit der Inventarnummer 71/1893. 3.

48. Ornementation du bout du bras de la croix cotée 71/1893.3.

48. Украшение на конце перекладины креста под инв. номером 71/1893.3.

A rom fennmaradása érdekében falait konzerválnunk kellett. Ez a siskei templom esetében a szétfagyott falszakaszok, falkoronák visszabontását és újralfalazását, a nagyobb hézagok habarccsal történő kiöntését, a külső felületek hézagolását jelentette.

Műemlékvédelmünk azonban nem elégedhet meg a szigorúan vett, elméleti jellegű konzerválás elvégzésével.

Az épület töredékesen megtalált, részleteiben sokszor összefüggéstelen romjai éppen a konzerválás, tehát a további fennmaradás érdekében szerkezeti hozzátételeket kívánnak. Az érthetőbb bemutatás érdekében értelmező hozzátételeket kell alkalmaznunk. Mindezeket mindig és minden esetben a történeti hitelesség legszigorúbb szemeltartásával kell megtennünk.

A konzerválást tehát kiegészítések követték, amelyek a romjaiban ránk maradt épület egykori állapotának elképzelését segítik elő. Ha a konzervált romot kiegészítésekkel akarjuk értelmezni, tehát a szemléltetőben olyan gondolatokat kívánunk ébreszteni, amely segíti őt abban, hogy a most romjaiban látott épület ép állapotát elképzelhesse — a romvédelmi és bemutatási munkát tervező építésznek ismernie kell a megtalált romból, legalább elméletileg rekonstruálható épületet. Ezért szükséges a történeti adatokból és az ásatási megfigyelésekből rendelkezésre álló építéstörténeti tanulságokat a rom minden részletére kiterjedő építészeti, tehát szerkezeti, aránybeli és formai elemzéssel kiegészítenünk.

Az alábbiakban — a régészeti beszámoló kiegészítésére — építési periódusonként megkíséreltük a templomrom ilyen jellegű elemzését.

ROMÁN ÉPÍTÉSI PERIÓDUSOK

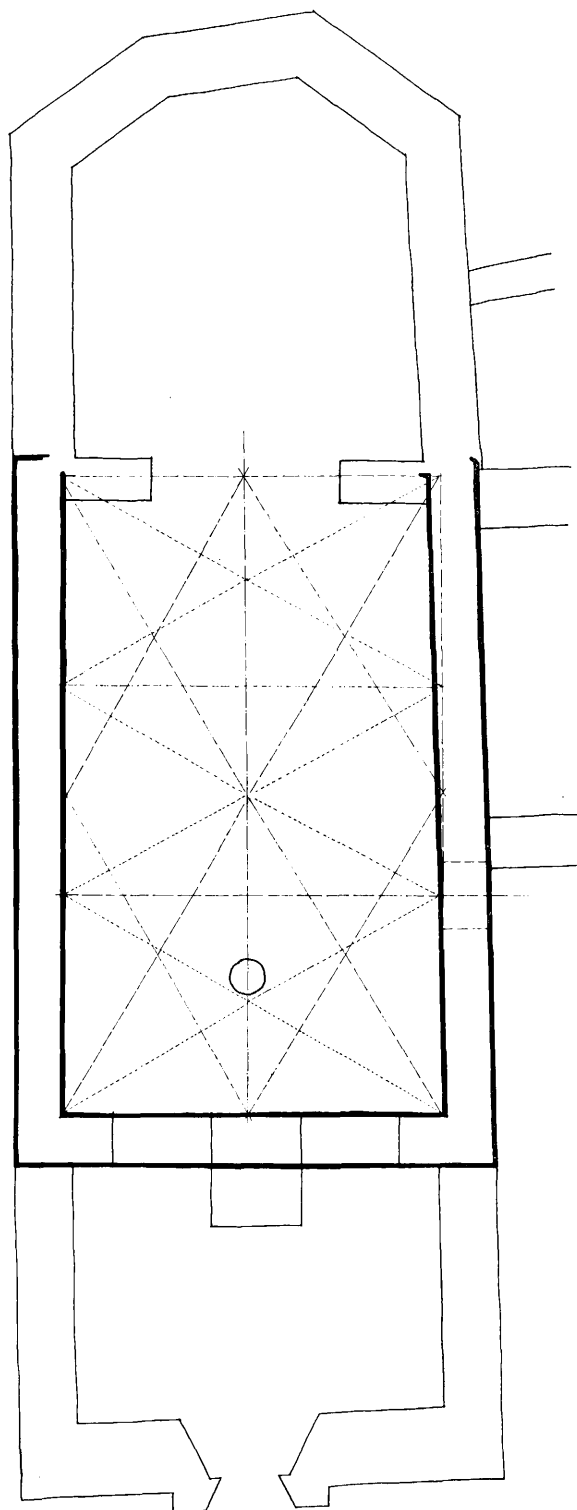
a) A templom hajója

Siske, a XIII. század elején még Papsoka falu először 1211-ben említett templomának csak hajója maradt meg, szentélyét a későbbi építkezések és a gótikus szentélyben történt temetkezések nyomtalanul elpusztították. Az első említés évszámából joggal következtethetünk arra, hogy még a XII. században építette a tihanyi apátság, amely az 1267-ből származó pápai bulla szerint a templom kegyura volt.

Ennek az egyhajós, ismeretlen szentélyű kis templomnak külső megjelenéséről semmit sem tudunk azon kívül, hogy bejárata a déli oldalon volt. Átlagosan 75 cm vastag északi és déli, 85 cm vastag nyugati fala 30 cm körüli lábmérettel számolva 2,5 illetve 3 láb széles. A 3 láb széles falvastagságot egységül véve, a hajóban 7 : 12 belső arányt kapunk, amely a Balatonvidék hasonló kis templomai között elég ritka. Ezt az arányt tovább finomíthatjuk a középkor kitűzési szerkesztésmódjainak ismeretében történő vizsgálattal.¹²² Ezek közül a hajó alaprajzának belsejébe 60°-os háló szerkesztethető, amely annak keleti végét — a románkori diadalívének helyét — nem a fennmaradt gótikus diadalív vonalában határozza meg, hanem attól kelet felé, kb. 40 cm-rel, oda, ahol az alapozásként felhasznált római falak felett megmaradt csekély középkori falban határozott váltás észlelhető. A 60°-os szerkesztőháló a déli kapu tengelyét is kitűzi, a megtalált küszöbök felezőpontjában. A kapu eszerint a hajó nyugatról számított első harmadában helyezkedett el. (49. kép)

A román és gótikus diadalív eltérő helye átépítésről tanúskodik. A diadalív helyének ilyen megváltoztatása elég ritka a középkorban. Az átépítés tényéből, az eredeti hajó 40 cm-es rövidítéséből arra is következtethetünk, hogy a gótikus átépítést talán a román szentély rossz szerkezeti állapota tette szükségessé.

A templom alaprajzára tekintve feltűnő, hogy hosszanti falai nem párhuzamosak, azok az egykori diadalív irányába összetartók. A 9,5 m hosszú hajó keleti vége 30 cm-rel, tehát egy lábbal keskenyebb nyugati, 5,68 m-es szélességénél. Románkori építészetünkben nem ritka ez a jelenség, XII—XIII. századi nagy templomok esetében (Vértesszentkereszt, Pannonhalma, Ják, Lébény) éppúgy megtalálható,¹²³ mint a Balatonvidék kis templomai között (Örvényes, Sáska),¹²⁴ s távolabb a Nógrád megyei Egyházasdengeleg,¹²⁵ Homokterenyé,¹²⁶ vagy akár az erdélyi Marosszentanna és Vista templomai¹²⁷ esetében. Ez a belső tér perspektivikus hatásának módosítására törekvő építésmód az eddigi kutatás szerint az Árpád-kori Magyarország területén a XII—XIII. században használatos. A 60°-os kitűzési rendszer eddigi ismereteink szerint azonban inkább a késő román építészetre jellemző.

49. A román hajó szerkesztőhálójá.

49. Konstruktionsnetz des romanischen Schiffes.

49. Nervures de la composition de la nef romaine.

49. Неф в романском ступе.

A tihanyi apátság a Balaton északi partján eredetileg nem rendelkezett birtokkal. A Révfülöptől Arácsig terjedő 10—15 faluban 1211-ben már említett birtokait a XII. században magánadományozóktól, főleg az Atyusz-nemzetségtől kapta.¹²⁸ Az ugyanezen a területen található 8 középkori templomrom egységesen XIII. századi jellegzetességeket mutat, bár közülük egyet sem említ az 1211-es összeírás.

A Papsoka-siskei Szent Mihály templom 1211-ben már állott. Alaprajzának ismertett jellegzetességei alapján hajójának építése legfeljebb a XII. század végére, vagy a XIII. század elejére helyezhető.

A román stílusú első templom az Árpád-kori Magyarország területén általánosságban elterjedt falusi kistemplomok közé sorolható.¹²⁹ Ez az egyhajós, íves, vagy egyenes szentélyzáródással épített templom XII—XIII. századi építészetünk mindenütt megtalálható típusa. Egyszerű, nyeregtetővel fedett, kettős, hajóból és szentélyből álló tömegén a rendszerint déli oldalon levő kaput, ugyanezen az oldalon két, három vagy négy ablakot és a szentély déli és keleti falán levő egy-egy ablakot találunk. Legtöbbjét torony nélkül építették, mint a siskeit is.

b) *A nyugati karzat*

Művészettörténeti irodalmunk általánosan elfogadott véleménye szerint a XII. század második felétől épültek román stílusú templomaink nyugati karzatai.¹³⁰

A siskei templomban feltárt karzat a hajó nyugati végébe később épült; ennek bizonyítékai a középpillér mögötti falpillér és a karzatlépcső tömbje, amelyeket eltérő kő- és habarcsanyaggal építettek a templom falaihoz. Formai alakítását nem ismerjük, analóg példák alapján azonban feltételezzük, hogy hajó felőli oldalán a középpillérre támaszkodó két félköríven nyugodott. Feljárata az északi ív alatt, falazott kőlépcsővel indult a talán boltozott lefedésre. Építési idejét a feltárt romból nem határozhatjuk meg, az ásatásból azonban több olyan későromán jellegű kőfaragvány került elő, amely feltehetően a karzattal függ össze és valamennyi készítési idejét a XIII. század harmadik negyedére helyezi.

Az említett kőfaragványok között egy olyan íves, homorú vājattal faragott, 38 cm belső ívhosszúságú és 50 cm sugarú, román jellegű mészkőfaragványt találunk, amely kb. egy méter széles nyílás, talán az elfalazva megtalált déli kapu áthidalására szolgált. (12. jelű.)

Két további töredék kb. 12 cm magas románkori párkány darabja (20. és 22. jelű). Hasonló korúnak minősíthetjük a 37. és 38. jelű, 15 cm átmérőjű két oszlopdob töredéket. Az utóbbiak ikerablak jellegű nyíláshoz tartoztak éppúgy, mint a 40. jelű, 32 × 43 cm méretű, 12 cm vastag pillérfedők (abakusz). Az utóbbi kövek a rom mai ismeretében nem helyezhetők el sehova, hacsak nem feltételezzük a karzat íveinek emeleti ismétlődéseit vagy románkori torony létét.

Egy középpillérre felépített nyugati karzattal többet is ismerünk, bár ez a megoldás mai ismereteink szerint elég ritka románkori építészetünkben. A már említett őrszentpéteri és meszlénai analógiák mellé a zalavári temetőkápolnát,¹³¹ a nagybörzsényi Szent István templo-

mot¹³² és a Debrecen határában levő középkori Balmaz ásatásból ismert templomát¹³³ sorolhatjuk még. Hasonló, középpilléren nyugvó, a két ív közepét azonban önálló oszloppal alátámasztott karzattal találunk Hontvarsány (Varsány, Szlovákia) ma evangélikus templomában.¹³⁴ A felsorolt példák földrajzi szétszórtságából talán nem túlzás feltételeznünk, hogy a középpilléres karzat XII—XIII. századi építészetünkben nem volt olyan ritka, mint ahogy azt a ma ismert csekély számú emlék nyomán véljük.

GÓTIKUS ÉPÍTÉSZETI PERIÓDUSOK

a) *A nyugati hajó-toldás*

A régészeti feltárás megfigyelései alapján a templom első gótikus bővítése a hajó nyugati toldása. Ez a hajóval azonos szélességű, 3,70 × 5,40 m belméretű, szabálytalan alaprajzú előtér a román templom nyugati falába vágott két csúcsíves szabad nyílással csatlakozik az eredeti hajóhoz. A két nyílás közötti fal elé később — nyilván szerkezeti okokból — belső támpillért építettek. Az előtér külső bejárata nyugati falában volt, a falsík elé 30 cm-rel kiülő, rézsüs kapuval.

A térbővítést a helyigény növekedése tette szükségessé. Szokásos formája azonban a román templom nyugati falának lebontásával egységes tér alkotása lett volna, ahogy ezt számtalan középkori templom esetében láthatjuk. A siskei templomban alkalmazott szokatlan megoldást azért választották, mert meg akarták tartani a korábbi karzattal.

A nyugati toldás korát a hajóhoz vezető két szabad ív faragott kőkeretének és alapfalaiiban megmaradt kapujának vizsgálata adja meg, mert szabálytalan alaprajzára semmiféle arányháló nem szerkeszthető.

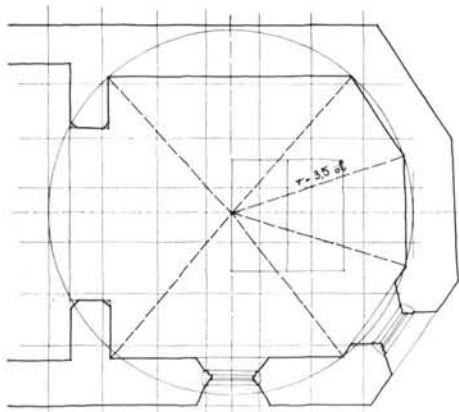
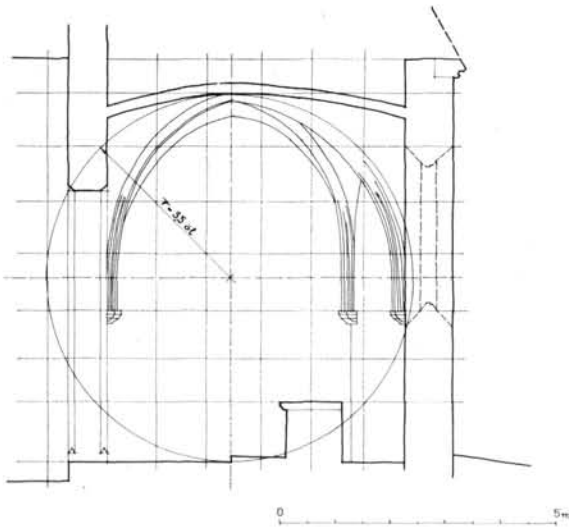
A két szabad nyílás egyszerű, élszedett kőkerete a gótika idején általános megoldás. Az élszedés alsó végződésének hullámvonalban faragott visszavágását azonban a későromán formákból kialakuló korai gótika alkalmazta először és a XV. század második felének késő gótikus kőfaragása használja újból, de más arányban. A füredi nyílások széles terpesztése, nyomott csúcsíve azok korai volta mellett szól. Korai megoldás a rézsűjével a homlokzati síkra kiforduló nyugati kapu is, amelynek közel 50 cm-es rézsűjébe egyszerűen tagozott bételt képzelhető.

A fentiek a régészeti megfigyeléssel egybevégezően a bővítés idejét a XIV. század elejére helyezik.

A nyugati bővítéssel megváltozott a templom tömege. Elpusztult felépítményét nem ismerjük, nem tudjuk, vajon a hajóval azonos magasságban fedte-e nyeregtető, vagy alacsonyabb volt annál és a hajó tetőgerincével párhuzamos nyeregtetővel, vagy arra merőleges félnyeregtetővel fedték-e.

b) *A szentély*

A XV. század második felében lényegesen bővítik és átépítik a templomot. A románkori hajó vizsgálatánál láttuk, hogy a régi szentéllyel együtt annak diadalívét is lebontották. Az új szentélyt a hajóval azonos széles-

50. A gótikus szentély rekonstrukciója.
 50. Die Rekonstruktion des gotischen Chors.
 50. Reconstruction du choeur gothique.
 50. Реконструкция готического святилища.

ségüre építették. Alaprajzi formája a szokványos gótikus megoldás: a nyolcszög három oldalával zárul. A balatonfüredi rom szentélye azonban nem szabályos, hanem alaprajzában a helyszínen rosszul kitűzött építmény. Szabályosságra irányuló törekvése mégis megállapítható, mert alaprajzilag bármennyire is torz, a ferde oldalak hosszával kiszervezett nyolcszög oldala a szentély déli, illetve északi hosszfalának felével egyenlő; az e köré szerkesztett befoglaló körnek pedig érintője az új diadalív belső oldala.

A sokszög záródású szentélyt bordás keresztboltozat fedte. A feltárásból előkerült boltozati bordák görbületi sugarából megállapítható, hogy a két átlós borda félköríves volt és ez a körív az előbb leírt alaprajzi nyolcszög belsejébe írható körrel azonos, átmérője 3 és 1/2 öl. Ebből az azonosságból kiindulva további, az alaprajzon

és a szentély hossz- és keresztmetszetén elvégezhető szerkesztési eredményt is rögzíthetünk.

Az alaprajzi nyolcszög belsejébe írható kör sugara tehát azonos a boltozat átlós bordáinak sugarával. Ugyanez a kör rajzolható be természetesen a szentély átlós keresztmetszetébe és meghatározza annak belső magasságát. A boltozatok viszont nem a kör vízszintes átlójának, tehát a szentély felének magasságából indultak, hanem 88 cm-rel alacsonyabbról, a ma is látható, levéselt konzolokról. Ez a 88 cm azonos a szentély falvastagságával, ennek a méretnek a háromszorosa a feltárt gótikus padlószint és a boltozati kögyámok felső éle között mért távolság, háromszorosa a diadalív belső szélessége, ötszöröse a déli és északi belső oldal hossza és kb. ebben a méretben, tehát 88 cm-ben állapítható meg az elpusztult déli és délkeleti, egykor mérműves ablakok belső szélessége a helyszíni maradványok és Rómer Flóris jegyzetei nyomán. A 88 cm-es méret harmada viszont 29,3 cm-es olyan lábméretet ad, amely német iskolázottságra, illetve abból származó hazai gyakorlatra vall.¹³⁵ Ez a lábméret, mint a szentély alaprajzában és felépítményének egysége mindenütt kimutatható: három láb vastagok a külső falak, két láb vastag a diadalív fala, egy láb a boltozati borda befoglaló magassága stb.

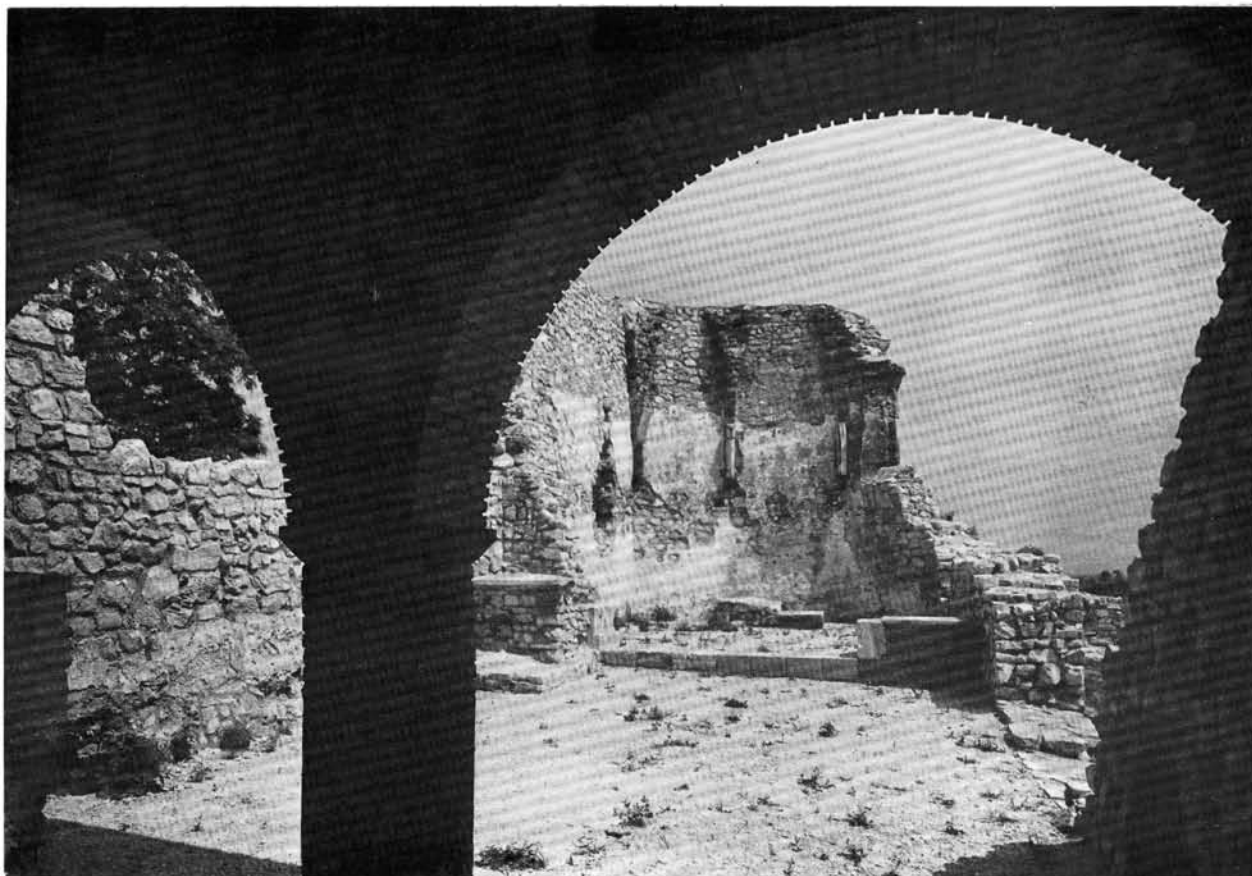
Ennek a szerkesztésmódnak és lábméretnek ismeretében sikerült rekonstruálnunk a szentély egész felépítményét, boltozati rendszerét, belső magasságát, a feltárásból előkerült töredékek alapján főpárkányát és a gótikus ácsművesség ismeretében tetőformáját is. A szentélyből csupán az ablakok mérművei, az északi falban levő egykori pasztofórium és a déli fal ülőfülkéjének formája ismeretlen. (50. kép)

Ismert viszont Kiss Ákos 1953. évi feltárásából a szentélyből előkerült, kőből faragott keresztkút, amely a hajó északnyugati sarkában állt.¹³⁶ A száraz geometrikus formákkal faragott keménymészkö keresztkút a Balaton-vidék gótikus művészetének eddig egyedülálló ilyen emléke.

c) Déli melléképítmény

A templom déli oldalán feltárt alapfalak a hajó mellé, közel négyzetes alaprajzra felépített toldaléképületről tanúskodnak. A hajó déli fala itt annyira elpusztult, hogy a két térrész közötti kapcsolatról, kapuról, ajtóról fogalmat sem alkothatunk. A toldalék-építmény déli falában feltárt széles nyílás viszont arra vall, hogy ez a bővítmény nyitott előcsarnok volt. Sarkain előkerült hatalmas pillérek közül feltételezhetjük, hogy talán valóban torony emelkedett az előcsarnok felett, ennek azonban kis falvastagságai látszólag ellentmondanak.

A déli melléképítmény feltárt alaprajzára, bár ez derékszögű rendszerű, a szentély esetében ismertetett szerkesztésmód és lábméret nem alkalmazható. Ebből a tényből tapasztalatként vonjuk le, hogy nem a szentély mesterének munkája, tehát nem épülhetett azzal egy időben. Építési idejének meghatározásához éppúgy nincs lehetőségünk, mint ahogy felépítményét sem tudjuk meghatározni, legfeljebb a már említett vörösberényi és balatonszöllősi analógiákra hivatkozhatunk. Az átlá-

51. A kiegészített szentély a karzat alól.

51. Der ergänzte Chor aus der Sicht unter der Empore.

51. Le chœur complété, vue de dessous la tribune.

51. Реконструированное (дополненное) святилище со стороны хоров.

gosan 75 cm vastag falakhoz viszonyított tágas belső tér (4,00 × 4,35 m) arányait és méreteit vizsgálva gondolhatunk a templom déli oldalán álló, torony nélküli nyitott előcsarnokra is. Ilyen a Balaton környékén Alsóörs és Vilonya középkori templomainak gótikus déli toldaléka.

A középkori Magyarország területén mindenütt megtalálható ez a déli előcsarnok, felette sokszor emelkedik torony. Építési idejük általában ismeretlen, a szakmai közfelfogás szerint XV. századiak. Véleményünk szerint a siskei déli melléképítmény is ebből az időből származik, de nem a szentéllyel együtt épült. Feltevésünket a keleti oldalára épített csontház elhelyezéséből bizonyíthatjuk.

d) A csontház

A déli melléképítmény és a szentély szögletében feltárt csontház építési szakaszait könnyen elkülöníthetjük, de a három periódus építési idejét aligha határozhatjuk meg. Abból a tényből, hogy az első, sokszög — talán nyolcszög — alaprajzú, belső csontházfalra ráépült a XV. századi szentély, nyilvánvaló annak korábbi léte. Az első csontház tehát a lebontott románkori szentélyhez épült, talán a nyugati toldással egy időben, a XIV. században.

A korai szentély bontásakor ez az első csontház is eltűnt. Az új szentély építésekor a régi helyre új csontház épült, amely egyik oldalával az akkor már meglévő déli melléképítményhez csatlakozott. Ez a tény megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy a déli melléképítmény valamivel korábbi, mint a szentély.

Az elmúlt évtizedek régészeti és műemléki kutatással középkori templomaink mellett számtalan csontházat tártak fel, közülük többet magasan álló falakkal. Ismereteink szerint azonban egyetlen középkori csontház sem maradt ránk érintetlen állapotban, ezért nem ismerjük ezek formai alakítását, lefedésmódját, külső megjelenését. Feltételezzük, hogy a templomhoz csatlakozó, egyszerű félnyeregteretűvel fedték őket, de az is elképzelhető, hogy tetejüket lefalazták és arra külön tetőt nem is építettek, ahogy ezt az ásatási beszámoló már jelezte.

2. A romkonzerválás

A balatonfüred—siskei templomrom esetében — amint a megelőző fejezetben láttuk — elvégeztük a románkori hajó és a benne feltárt karzat elvi rekonstrukcióját, a gótikus szentély egykori állapotát pedig a megtalált lábméretből elindulva, aránybeli szerkesztési módszerek segítségével egyértelműen sikerült visszaszerkesztenünk.

52. A rekonstruált karzat.
52. Die rekonstruierte Empore.
52. La tribune reconstruite.
52. Реконструированные хоры.

Bizonytalan maradt a nyugati hajótoldás és a déli melléképítmény felépítménye. Ismeretlen a szentély és a déli előcsarnok szögletében feltárt csontház kialakítása is.

A bizonytalan és ismeretlen részek esetében csupán rögzítettük a megtalált falakat, legfeljebb a további pusztulás lassítása érdekében falaztunk azokra egy sor követ, bármilyen kiegészítést is kerülve.

A templomrom elméletben rekonstruálható részein a romjelleg megtartása mellett olyan kiegészítéseket tervezünk, amelyek részben szerkezeti jellegűek, tehát a konzerválást segítik, — részben értelmező szerepük van. Így a fenntartás érdekében fedtük le a szentély

53. A rekonstruált karzat gótikus ívei.
53. Die gotischen Tore der rekonstruierten Empore.
53. Les portes gothiques de la tribune reconstruite.
53. Готический вход реконструированных хоров.

magasan álló falait vasalt betonlepennyel és didaktikai céllal helyeztük a szentély belső szögleteiben levő, lefaragott boltozatindítások fölé egy-egy ásatásból előkerült boltozati kőbordát. Azokat a kőfaragványokat, amelyeknek rendeltetése biztosan meghatározható volt, eredeti helyükre tettük vissza. Ezen az alapon került eredeti helyére a hajó északkeleti szögletében feltárt mellékoltár fedlapja és a diadalív déli pillérének megtalált lábazata. (51. kép)

A formailag vagy méretben nem ismert, de az érthetőség érdekében kiegészítendő falakat eltérő anyagból, téglából építettük. Így készült a nyugati kapu ismeretlen kialakítású kávája, a diadalív déli pillérének fala és a főoltár tömbjének felfalazása.

Téglából készítettük a templomrom egyetlen rekonstruktív jellegű kiegészítését, a középpilléres nyugati karzat részleges újjáépítését. (52. kép) A karzatot tartó nyugati hajófalban álló két csücsíves szabad nyílást a feltárt eredeti kőkeretdarabok összerakásával alakítottuk ki. (53. kép) A középpillér ismeretlen fejezetét tömörszerűen falaztuk fel. Felette téglából rakott félkörívvel jeleztük az egykori karzat íveit, s végül az egészet szigetelt vasbeton födémmel zártuk le. A karzatra vezető lépcsőt nem egészítettük ki, részben mert egykori formája bizonytalan, részben azért, mert az esetleges balesetek megelőzésére el akartuk kerülni a rom tetejére való feljutást. A megépített födémmel összefogtuk a falakat, zártabbá tettük a rom egészét és hirtelen támadt nyári eső idejére fedett teret biztosítottunk a kirándulóknak. (54. kép)

A templom hajójának északi belső falán feltárt freskómaradványokat részben a helyszínen rögzítettük, részben restaurálva védett helyen, a karzat alatt, a déli falon helyeztük el. A freskórestaurálást Rády Ferenc festőművész végezte.

A templom körüli temető kőfalát a terepszint fölé átlag 30–50 cm magasan falaztuk fel. A rom környezetét a benne kényszerűen megmaradt újabb síremlékektől eltekintve rendeztük és gyepesítettük az OMF kerttervezőjének, Őrsi Károlynak irányításával.

Az idegenforgalmi szervek magyarázó táblát készítettek a rom mellé és egy-két padot helyeztek el, hogy a romot felkereső látogatók ott megpihelve gyönyörködhesse a síkei dombról feltáruuló páratlan balatoni tájképből.

Koppány Tibor

VI. A BALATONFÜRED TEMETŐI TEMPLOMROM ÁSATÁSAKOR ELŐKERÜLT RÓMAIKORI VAKOLAT VIZSGÁLATA

Az ásatás során feltárt rómaikori villa vakolatai közül két darabot vizsgáltunk.¹³⁷

A vakolatanyag nagyon hasonló az eddig vizsgálat alá került balácapusztai, táci, és aquincumi vakolathoz. Nagy mésztartalma miatt is a római építészeti vakolatanyagára utal, azonban még az említett három helyről származó helyi-

54. A templomrom helyreállítás után.

54. Die Kirchenruine nach der Wiederherstellung.

54. Les ruines de l'église après la restauration.

54. Руины церкви после консервации.

ség belső vakolására használt habarcsanyag minden esetben több-kevesebb zöld növényi részeket tartalmazott, amelyeknek a lenyomata, illetve csöves szerkezete a felfalazott habarcs megkeményedett vakolatában megmaradt (sőt a növényi részek hámsajtjai — epidermisze — a lenyomat felületén részben meg is maradt), addig a balatonfüredi vakolat anyagában növényi maradványok nyomait nem találtuk. Mindezeknek a vakolatoknak a másik jellegzetessége a belső falfelszín simítására használt simító vakolat, amelynek vastagsága átlag 1—2 mm, szintén megtalálható és összetétele megközelítőleg egyező a balácapusztai vakolatok simítóvakolatával.

A megvizsgált vakolatdarabok egyik példánya egy sima falfelületből származik, háromféle színes festést találunk rajta. (55. kép) A vakolat anyaga 45% sósavban oldhatatlan, iszapos, homokos részt tartalmaz. Ebben nagyobb mennyiségű 1 mm-es, csekélyebb mennyiségű 2 mm-es és elvéve néhány szem 3 mm-es kvarcsezemcsét találunk. A szemcsék között barnás, limonitos anyagot nagyrészt kevésbé kopotatt víztiszta kvarcsezemcsét és néhány fekete színű (magnetit) szemcsét találunk. Az iszapos rész, amely a habarcsadalékban levő oldhatatlan résznek a felét teszi ki, 0,05—0,1 mm-ig fordul elő. Ebben csillogó muszkovit pikkelyeket találunk, ami arra mutat, hogy ez a homokanyag savanyú eruptív vulkáni kőzetből származott. A vakolatanyag homokos része azt a gondolatot veti fel, hogy ezt a homokot, a Dunántúlon elég nagymértékben elterjedt mediterrán homokos üledékből termelhették ki. Erre a későbbiekben összehasonlító vizsgálattal lehet érdemleges választ adni.

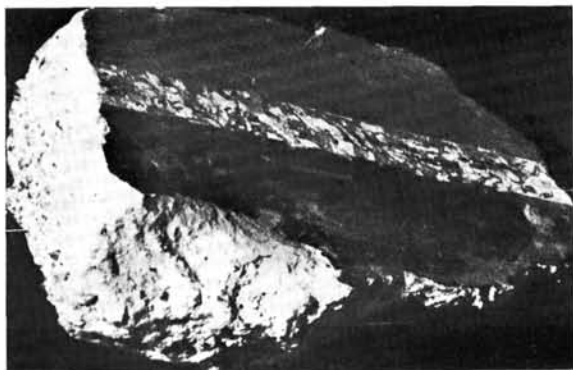
A vakolatnak 55%-a sósavban oldható rész, amelyben a legnagyobb valószínűség szerint a homokos — iszapos — részben már eredetileg jelen volt némi mészkőzúzalék is. Erre a következtetésre az aquincumi vakolatok vizsgálata indított, mert az ottani falazó vakolatban kopotatt dachsteini (triász)mész-kő kavicsokat is maximálisan 1—1,3 cm-es nagyságban lehet kiiszapolni. Az aquincumi falazó vakolatban a durva mészkő kavicsok eltávolítása után a homokszemcsék mennyisége 75%, és az oltott mészből képződött kalciumkarbonát tartalom 25%. A homokszemcsék szem-

nagysága maximálisan 2 mm és fekete kvarcpala szemcsék mellett sárgás, pirosas színű kvarcsezemcséket, valamint fehér földpát szemcséket, sőt dolomitmurvát is lehet találni. A muszkovit pikkelyek mennyisége elég csekély. Mindebből arra lehet következtetni, hogy az aquincumi építkezéseknél, helyi adottságnak megfelelően, dunai homokot dolgoztak be a habarcsba.

Itt jegyezzük meg, hogy az aquincumi építkezéseknél a falazat belső fedésére olyan habarcsot készítettek, amelyben a kopotatt homokszemcsék legnagyobb mérete 2,2 mm volt. Ebben az aprószemcsés adalékban a muszkovit pikkelyek már jelentősebb mennyiségben találhatók, sok fekete kvarcpala és kevés víztiszta kvarckristály törmelék és elég jelentős mennyiségben földpátsezemcse található. Egyéb színes elegyrész és limonitcsomók kisebb mennyiséget képviselnek. A legnagyobb dolomitsezemcse megközelítette a 6 mm-t. Ebben a vakolatban csöves növényi gabonaneműek, fűfélék mindenütt megtalálhatók, becslés szerint eredeti mennyiségük 2—3% lehetett. Ezen a falfelületen a dolomitlisztes hófehér simítóvakolat szintén megtalálható. A sósavban oldhatatlan homokmennyiség 52%, míg a mésztartalom, a dachsteini mészből származó kopotatt szemcsékkel együtt 48%. Ebben a habarcsanyagban a dunai homokra ma is jellemző összetételben kapjuk az adalékanyagot.

A balatonfüredi vakolatot a balácapusztai vakolatanyaggal összehasonlítva mindjárt feltűnik a nagymennyiségű pázsitfűfélék szármaradványainak helye, ami a balatonfüredi-ből teljesen hiányzik. A balácapusztai vakolat kevés triász-mész-kő törmelékkel és kevés dolomit murva anyagot is tartalmaz. Ezeknek szemcse nagysága megközelíti a 4 mm-t és a kvarcos homokszemcsék is alig kopotattak. A sósavas oldási maradék kevés része iszapszerű, színe szürkés és az 0,1 mm-es szitán 5% esik át. Érdekes, hogy ez a vakolatanyag még elkorhadt szerves anyagot is tartalmaz, amit magán a vakolaton nem látni, azonban a sósavas oldat tetején egy barnás fölék úszik, amely elégethető szerves anyagból áll.

A balatonfüredi sima vakolatdarab annyira egyöntetű, hogy a római villák építkezésénél tapasztalt kétszeres, háromszoros vakolás ezen nem ismerhető fel. A hófehér felső

55. Festett felületű római kori vakolat.
55. Römerzeitlicher Wandverputz mit bemalter Oberfläche.
55. Crépissure peinte de l'époque romaine.
55. Окрашенная штукатурка римских времен.

simító vakolat, amelyet a festés alá készítettek elő, 62,45% kalciumkarbonát és 34,31% magnéziumkarbonát tartalmú. Ebből a két adatból adódik, hogy 66% az a dolomitliszt mennyiség, amelyet 34%-ának megfelelő oltott-mész mennyiséggel kevertek el (nagy megközelítéssel az oltott-mész viztartalmát nem ismerve, azt mondhatjuk, hogy 1 : 1 arányban keverhették a kövér oltott-mészet a dolomitliszttel). A másik megállapítás, hogy a falazatot nem dolgozták ki olyan simára, mint azt a balácapusztai vakolatfelületen látjuk, mert itt Balatonfüreden a durva szemcsés falfelületbe a simítóvakolat fogazott formában hatolt be. A vizsgált vakolatdarab hátsó felületére iszapos sár tapadt fel, ami arra enged következtetni, hogy a köveket nem meszes habarccsal rögzítették, mint ahogyan azt az aquincumi falazatokban látjuk, hanem a balácapusztai építkezéshez hasonlóan, vályogos sarat használtak fel. A vizsgált darabon ez a vályogos, iszapos réteg jól megmaradt, keménysége meglehetősen nagy és vízzel nem válik iszapossá, mert a vakoláskor a habarcsanyag mésztartalma behatolt a vályogos sárba és azt szilárdan lekötötte. Ebben a vakolatra ragadt agyagos iszapos rétegben kevés dolomitszemcsét találtunk. A sósavas oldáskor visszamaradt iszapos réteg mennyisége: 47% (természetesen, ha a vakolatréteghez közvetlen rajta levő vályogos részt vizsgáltuk volna meg, abban több meszet és kevesebb iszapot találtunk volna). A sósavas oldás maradéka zöldesbe hajló szürke színű, helyenként csomós és 2—3 mm-es homokszemcsét is tartalmaz. Az oldat sárgás színe az iszaptól kioldott vastartalmú ásványi anyagra (limonit) utal. Az iszapos maradék főtömege 0,1 mm-es szitán átmosható.

Ezen a balatonfüredi sima vakolatdarabon sárga, barna és fehér szín különböztethető meg. Ezeknek a röntgenvizsgálata a sárga színben: vaterit, dolomit, götít jelenlétét igazolta, tehát kevés dolomittal kevert limonitos agyagot (valószínűleg eocén sárga agyagot) használtak fel festésre. A barna színű festés ugyancsak jelentősebb mennyiségű götítet igazol, de nagyon valószínű, hogy ebben az esetben már barna bauxitot használtak fel. A két színmezőt fehér csik választja el, illetve a két festett felület határát ezzel a fehér csikkal fedték le. Ebben a fehér anyagban dolomit, mész (vaterit) és jelentősebb mennyiségben illit — kaolinit mutatható ki. A festékanyagoknak a kimutatott dolomit rész nem jelentős alkotórésze, hanem valószínűleg a színes részek lekaparásakor a simító vakolatból elegyedett hozzá némi dolomitos anyag.

A másik, vizsgálatra megküldött balatonfüredi vakolatdarab egy fríznek a töredéke (56. kép). Ennek a vakolatanyagában sem található növényi részeknek a lenyomata. A faszegély kiképzése tulajdonképpen egy durván előkészített vakolatperemre történt, és a fríz a simítóvakolat anyagából, tehát dolomitliszt és oltott-mész keverékéből formálták ki. A frízlece 11 mm széles és az alából 8 mm magasan emelke-

dik ki, helyenként nagyobb vastagságban, rendszerint az egyenetlen felületre feldolgozva 2—8 mm között. Erről a felületről levett simító vakolat sósavban oldva, mintegy 12% oldási maradékot adott és ezek között finom koptatott kvarc-szemcséket is lehetett találni. A sósavas oldat sárgás színű és közömbösítéskor vashidroxid pehely válik ki. Nagyon valószínű, hogy ez a vas szennyeződés tulajdonképpen a frízlece kiképzéséhez használt vassimító kopadékból adódott. Ilyen csúszkés vasmennyiség természetesen a fehér színt nem befolyásolja.

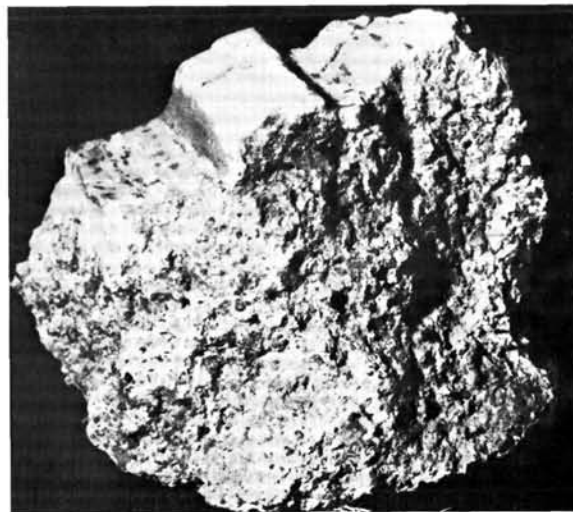
A frízlece felülete fehér színű és röntgenvizsgálattal a dolomit, vaterit mellett illit-kaolinit jelenléte kimutatható. Ólomfehéret, mint azt a balácai fehér festés-síkokban tapasztaltuk, itt nem találtunk. A csiknak egyik homorú átmenetén halványzöld festést láttunk, amely hasonlóan a balácapusztai zöld festéshez, kevés glaukonitot, esetleg kloritot is tartalmaz. A frízlece másik oldalán éles sarkot képezve érintkezik a sima fallal, felületét nagyon halvány sárgára festették. Ebben a festékanyagban, hasonlóképpen az előbbi vakolatdarab vizsgálatához, götítet, (limonitot), kaolinitet és meszet észleltünk.

Az eddig megvizsgált vakolatanyagok között a balácapusztai vakolatanyag tapasztalható legszilárdabbnak és körülbelül azonos szilárdságú fokon van a balatonfüredi és az aquincumi vakolatanyag. A leglazább a táci római telep (Gorsium) vakolatanyaga, amely gyöngébb kezelés mellett is erősen morzsálódik. A balatonfüredi vakolat a más római kori vakolatra minden jellemző összetételt mutatja, kivéve a habarcsanyagban a megtalálható zöld növényi részeket. Ebből talán arra lehetne következtetni, hogy időrendi eltolódás van az építkezések között, vagy egy másik építőmester vállalkozásából került ki. A vakolatanyagban helyenként mészcsoomákat is észlelhetünk, éppen úgy, mint a balácapusztaiakban, és ez a készítő felületességére utal.

Gedeon Tihamér—Nemcsics Antal

VII. KÉMIAI VIZSGÁLATOK A BALATONFÜREDI KÖZÉPKORI TEMPLOMROMBÓL ELŐKERÜLT CSONTOKON

Balatonfüreden egy középkori templomrom feltárása során a templomromban és annak közvetlen környékén sirokra

56. Római kori fríz töredék.
56. Bruchstück eines Frieses aus der Römerzeit.
56. Débris de frise de l'époque romaine.
56. Обломок фриза времен римлян.

bukkantak. A feltárt sírokból előkerült csontokat átvettem, hogy laboratóriumi módszerek segítségével, a csontminták anyagi sajátosságainak vizsgálata alapján adjak választ a régész által feltett kérdésekre:

1. Eszenként az egyének neve, biológiai kora, vércsoportja és kimutatható kóros elváltozásai.

2. A betemetkezések relatív időrendje.

3. Genetikai kapcsolatok az eltemetettek között.

A 24 feltárt sírből — amely tulajdonképpen egy középkori temető meg nem bocsúlható nagyságú hányadát jelenti csupán — 16 csontmintát kaptam (66,6%). A mintákból kémiai, analitikai, szerológiai és szövettani módszerek segítségével meghatároztam az egyének nemét,¹³⁸ biológiai korát,¹³⁹ vércsoportját¹⁴⁰ és a csontok kémiai összetételének változásából felismerhető, bizonyos kórfolyamatokat.¹⁴¹

Az egyének nemének meghatározásánál az egyetlen, 6-os számú sír kivételével, amelynek Éry Kinga a szokásos morfológiai módszerekkel meghatározta nemét és életkorát, a nemi jellegre utaló sirmellékletek hiányában, csak az ásató régésznek az in situ csontvázról kialakult benyomása szolgálhatott kontrollként. A csontminták citrát tartalma alapján, a 16 vizsgált eset közül: férfi 14 (97,50%), nő 2 (12,50%).

Az egyének biológiai korára vonatkozóan az ásató régész adatai az in situ mért vázhossz alapján rendszerint módot adnak a felnőttek és gyermekek különválasztására, de esetünkben 7 (43,75%) részlegesen feltárt, illetve bolygatott sír fordult elő, amelyeknél a meglévő vázhosszból nem vonhatunk le semmiféle következtetést az egyének megélt életkorára vonatkozóan. (II. és II. táblázat.)

Megemlítem, hogy olyan történeti anyagban, amelynél a sirmellékletek, illetve az anthropológiai vizsgálatok megfelelő értékű kontrollt szolgáltatnak módszeremhez, a nem meghatározása 87,985%-ban a biológiai életkor meghatározás eredményei pedig 82,318%-ban egyeztek meg a másik két meghatározás eredményeivel. (A vizsgált esetek száma: 1750.)

A vércsoport-meghatározás eredményeit a módosított fluoreszcensz-antitest metódus és a Boyd—Candela-féle precipitációs teszt^{142—143} párhuzamos alkalmazásával tettem értékelhetőbbé. A két eljárás 75%-ban megegyező eredményt adott. A fluoreszcensz-antitest metódus eredményeihez viszonyítva a Boyd—Candela-módszer két 0-s és egy A-csoportú egyén esetében a párhuzamos negatív reakciók miatt NSe statusra utalt, egy B-csoportú egyént pedig 0-nak határozott meg.

A továbbiakban saját módszerem eredményeit véve alapul az alábbi adatokat kaptam:

A vércsoportok %-os megoszlására vonatkozóan:

A = 3 = 18,75%

B = 5 = 31,25%

0 = 5 = 31,25%

AB = 1 = 6,25%

NS/ = 12,50%

Össz.: 16 = 100,00%

A szerológiai génfrekvenciaadatai pedig Fischer módszere¹⁴⁴ szerint:

p = 0,159

q = 0,249

r = 0,591

$\chi^2_{(1)} = 0,0236737$; azaz $90 > P > 70$ = nem szignifikáns.

A csontszövet kémiai összetételének változásaihoz vezető kórfolyamatok közül az Inf. I. és az Inf. II. gyermeknél, valamint a Juv., illetve a Juv.—Ad. határon levő és az egyik Ad. korú felnőttél osteomlációs folyamat volt megfigyelhető. Mivel ennek az elváltozásnak egyik oka a szervezet D-vitamin ellátottságának zavara is lehet, a kórkép magas előfordulási iránya (31,25%) az adott populáció táplálkozási sajátosságára, a zsírolékony D-vitamin hiányos bevitelére utalhat.¹⁴⁵

A senium határan levő nőnél osteoporosisra utaló változások voltak észlelhetők. Mivel azonban a vizsgált csontminta a háti gerinc egyik csigolyája volt, nem lehetett eldönteni, hogy az osteoporosis senilis, vagy klimateriális eredetű volt-e.¹⁴⁶

A csontminták időrendi besorolása: a betemetkezések relatív időrendjének meghatározását az alábbi elvi megfontolás alapján végeztem: elemeztem az azonos talajban nyugvó, azonos szerkezeti felépítésű csontok kémiai összetételében mutatkozó, egymáshoz viszonyított mennyiségi differenciákat. Majd ezeket az azonos biológiai korcsoportba tartozó, friss, bonctermi esetek átlagértékeihez viszonyítottam. Levont következtetésem a kis esetszámú történeti anyag miatt csak informatív jellegűek, önmagukban bizonyító erejük nincs, tehát csak az ásató régész azonos tárgyú megállapításával egybevetve értékelhetőek.

Az ásató régész a 4. sz. sírban 1438-ban vert, használatban megkopott érmét talált. Ennek a leletnek a nyomán a csontok relatív időrendi besorolásához az egyetlen „fix-pont”-om, hogy ez a betemetkezés nem történhetett az érem veretési dátumánál korábban. Tehát a 4. sz. sírban nyugvó 40—50 éves kort megélt, 0-s vércsoportú férfi csontmintájának dekompozíciós hányadosához (a hamuanyag és az össz víz-

1. táblázat: a laboratóriumi és az egyéb módszerekkel kapott adatok összehasonlítása síronként

Laboratóriumi módszer					Egyéb módszerek		
No.	nem	életkor	vércso.	kórfoly.	nem	vázhossz	megjegyzés
1.	ffi	25—35	NSe	—	ffi	160 cm	—
2.	ffi	10—15	B	osteomal.	ffi	140 cm	fiatal
3.	ffi	3—5	0	rachitis	—	—	gyermek
4.	ffi	40—50	0	—	—	70 cm kibontva,	gyermek?
5.	nő	40—50	0	—	nő	140 cm	—
6.	ffi	23—28	B	—	ffi	18—20 éves Éry K. meghat.	—
7.	ffi	20—30	B	—	nő?	94 cm kibontva,	fiatal
9.	ffi	5—8	B	rachitis	—	37 cm kibontva,	Inf. II.
11.	ffi	30—40	0	—	ffi?	120 cm kibontva	—
13.	ffi	25—35	A	—	nő?	158 cm	—
14.	ffi	35—40	NSe	—	nő?	150 cm	koponya nélkül
15.	nő	55—65	A	osteopor.	nő?	157 cm	—
20.	ffi	20—30	0	osteomal.	nő?	160 cm	—
21.	ffi	30—40	AB	—	—	100 cm kibontva,	bolygatott
22.	ffi	20—25	A	—	ffi	90 cm kibontva,	bolygatott
23.	ffi	18—25	B	osteomal	ffi	160 cm	—

tartalom súlyszázalékának különbsége osztva az össz-szerves anyag súlyszázalékával) viszonyítottam a többi sírból származó csontminta dekompozíciós hányadosát. Ez a számítási mód a következő időrendi besorolást tette lehetővé:

A 4. sz. sírral egy időben került földre a 3. sz. sírban nyugvó gyermek. A 3. sz. és 4. sz. sírt megelőzően temetkeztek a 2., 6., 11., 13., 14., 15., 20., 21. és 23. sz. sírokba. Ezek közül legkorábbinak a 6. sz. sír tehető, amely a 3. és 4. sz. sír betemetkezésének időpontját mintegy 150—180 évvel előzhatja meg.

II. táblázat: az életkorok megoszlása a csontok

Ca CO ₃ P és kollagén-tartalma alapján:		
3—5 éves	1.	ffi
5—8 éves	1.	ffi
10—15 éves	1.	ffi
18—25 éves	1.	ffi
20—25 éves	1.	ffi
20—30 éves	2.	ffi
23—28 éves	1.	ffi
25—35 éves	2.	ffi
30—40 éves	2.	ffi
35—40 éves	1.	ffi
40—50 éves	2.	ffi és nő
55—65 éves	1.	nő

A két nő matusus, illetve matusus-senilis kort élt meg.

Átlagéletkorok: 47,5—57,5 év.

A férfiak között egy Inf. I. és egy Inf. II. korú gyermek, egy Juv. és egy Juv.—Ad. határon levő, kilenc Ad. és egy Eat. kort megért egyén fordul elő. Átlagéletkorok: 21,7—29 év.

A viszonyítási alapul vett 3. és 4. sz. sírnál később temetkeztek az 1., 5., 7., 9., 22. sz. sírokba. A legkésőbbi betemetkezés a 22. sz. sírba történhetett, amely mintegy 50—80 évvel követhette a 3., 4. sz. sírok betemetkezésének időpontját.

A megadott viszonylagos időértékekre vonatkozó maximális hibalehetőség ± 50 év.

A relatív időrendi besorolásra vonatkozó megállapításaimat megerősíteni látszanak a sírmélységre vonatkozó ásatási anyagok. Bár természetesen nincs egyenesarányú összefüggés a sírok betemetkezési rendje és mélysége között, mégis 9 tagú legkorábbi csoport sírjainak átlagmélysége 148,1 cm, és ebben a csoportban fordulnak elő a legmélyebbre temetett vázak. Az érem-mellékletű és a vele egy idejű 3. sz. sír átlagmélysége: 112,5 cm. Az 5 tagú, legkésőbbi csoport sírjainak átlagmélysége: 112 cm.

A genetikai kapcsolatok kérdésére vonatkozóan laboratóriumi vizsgálataim semmilyen eredményre sem vezettek. Bár a 3. és 4. sz. sír esetében — lévén a két azonos időben eltemetett, a férfi és gyermek vércsoportja egyaránt 0-s — a két egyén között genetikai kapcsolat lehetősége is feltételezhető, de a rendelkezésemre álló adatok alapján nem bizonyítható.

A Balatonfüreden feltárt középkori templomból és annak közvetlen környékéről előkerült 16 csontminta laboratóriumi vizsgálatának az eredményeiből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

A középkori temető egészére vonatkozóan a 16 vizsgált eset — tekintve, hogy a teljes temető sírszáma nem határozható meg — reprezentációs értéke nulla.

Az eltemetettek 87,5 %-a férfi; illetve 87,5 %-a felnőtt. (16 : 2 = ffi.: nő), illetve (16 : 2 = felnőtt: Inf. I. = Inf. II.). Ennek a természetellenes nemi, illetve életkori megoszlásnak az alapján feltételezhető, hogy a kápolnába és annak közvetlen környékén temetettek nem véletlenszerűen kerültek egymás mellé, hanem valamilyen szempont szerint (társadalmi, vallási, családi (?) stb.) összetartoztak,

Az egyes egyének nemére, biológiai korára, vércsoportjára és kórfolyamataira vonatkozó adataim nagy valószínűséggel helytállóak.

A 16 vizsgált esetből adódóan az első és az utolsó betemetkezés között eltelt időtartam mintegy 200—260 év (± 50 éves hibahatárral).

A temetkezések megkezdésének időpontja az érmés mellékletű sír betemetkezésének idejét mintegy 150—180 évvel előzte meg, illetőleg mintegy 50—80 évvel haladta túl.

Az eltemetettek között genetikai kapcsolatok nem bizonyíthatók.

Lengyel Imre

VIII. RÉGÉSZETI LELET KÜLÖNBÖZŐ RÉSZEINEK AZONOSÍTÁSA EMISSZIÓS SZINKÉPELEMZÉSSEL

1964-ben a balatonfüredi temetői templomrom feltárásánál a templom közepén levő 6. számú sírból körmeneti kereszt került elő.¹⁴⁷ Fontos feladat volt annak megállapítása, hogy a kereszt, amely 4 részből van összeállítva, egyazon időből és műhelyből származott-e, vagy pedig utólagosan helyezték el a corpust a feszületre, valamint a talpazat és kereszt szegélye később készült-e. Ennek eldöntése kémiai elemzéssel valószínűsíthető meg. A műtárgy kémelése érdekében a klasszikus analitikai kémiai módszerek nem jöhettek számításba, mivel ezeknél jelentékeny mennyiségű anyag szükséges a vizsgálathoz, és így a mintavétel a muzeális értékű tárgy egy részét tönkretenné.

A roncsolásmentes anyagvizsgáló módszerek közül a kémiai emissziós szinképelemzés igen alkalmas fémtárgyak összetételének megállapítására, mivel egy-egy elemzéshez mindössze kb. 20 mg anyag elpárologtatására van szükség, és ez történhet előzetes mintavétel nélkül, a fémtárgy közvetlen vizsgálatával is. Ilyenkor a jelentéktelen felületi sérülés könnyen kijavítható.

További problémát jelent az a körülmény, hogy a minőségi vizsgálat eredménye általában nem elégséges az egyes részek összetételének azonosítására, a pontos mennyiségi szinképelemzés pedig csak a vizsgálati mintához hasonló összetételű és szerkezetű standardok (ismert összetételű összehasonlítható ötvözetek) segítségével történhet. Ilyenek viszont az anyag természetéből kifolyólag nem álltak rendelkezésre.

Az egyes részek összetétele azonban azonosítható a homológ vonalpárok elvének speciális alkalmazásával összehasonlítható próbák nélkül is, ha megállapítjuk a különböző ötvöző, illetve szennyező fémeknek az alapelemhez viszonyított arányát az egyes mintákban. Ha ezek a koncentrációviszonyok az egyes mintákban azonosak, úgy a minták összetétele is azonos. Ez a módszer tehát nem igényli az egyes alkotók koncentrációjának ismeretét.

Az általunk alkalmazott spektrográfias módszer lényege a következő: a vizsgálati tárgy szorosan össze nem tartozó 4 részének megfelelő (közelítőleg sík vagy domború) felületén kb. 0,5 cm² területet gondosan és óvatosan megtisztítottunk a lerakódott szennyezésektől és patinától. Ezen felületek közepe és szél ellenelektrod között 2 mm-es ívet létesítettünk. Az alapanyag viszonylag vonalszegény színképe miatt nem volt szükség nagyfelbontású spektrográf alkalmazására, így az ISzP 28 típusú, közepes diszperziójú kvarcspektrográfot alkalmaztuk közbenső leképzéssel.

A váltóáramú ivgerjesztés kellő érzékenységet biztosított. A minta természetéből kifolyólag nem volt szükség a nagyfeszültségű szikragerjesztés nagyobb pontosságára, ami viszont kisebb kimutatási érzékenységet jelentett volna. Ellenlektrodként RW 1 típusú szénelektrodot használtunk, amelynek végét 4 mm magas és 3 mm átmérőjű csapnak képeztük ki. 6 A áramerősség kellő fényerejű szinképet eredményezett. Nagyobb áramerősség egyrészt a háttérfeketedést növelte volna meg nem kívánatos mértékben, másrészt fennállt volna a viszonylag alacsony olvadáspontú minta helyi megolvadásának a veszélye. A könnyen illó komponensek szinképeinek rögzítése végett előelvelést nem alkalmaztunk, a megvilágítási idő 2 perc volt. A tárgyat úgy fogtuk be áll-

ványba, hogy az ív fénye közvetlenül világítsa meg leképző lencséken keresztül a spektrográf 15/um széles rését. A spektrográf elektródtartója e célra a minta nem sík felülete miatt nem felelt meg.

A műtárgy négy különböző részéről egymás után szinképfelvételeket készítettünk 9×24 cm méretű Gevaert Scientia 23 D 50 típusú szinképlemezre. A lemezeket Agfa I típusú előhívóban 18 C°-on 20 percig hívtuk elő. A szinképeket nem szinképvonal-fotométerrel, hanem egyszerűen szinképvetitő segítségével értékeltük ki.

Az egyes szinképeken a szóba jöhető ötvöző és szennyező elemek legérzékenyebb vonalai (I. táblázat) alapján megállapítottuk, hogy az egyes felvételek, mely elemeket tartalmazták. A szinképeken megtalálható vonalak feketedésének értékét megbecsültük és növekvő feketedésük sorrendjében növekvő számokkal jelöltük meg.¹⁴⁸ Ugyanekkor ezen jellemző szinképvonalak mellett ugyanígy megjelöltük a réz alapanyag egy-egy vonalának feketedését is.

A négy különböző jellegű mintarész között számos eltérés volt a vizsgálati hely elhelyezkedése (valamely felület közepén vagy szélén fordult-e elő), vastagsága, görbületi sugara stb. tekintetében. Ez jelentősen befolyásolta a párolgási viszonyokat. Nyilvánvaló, hogy egyébként azonos kísérleti körülmények (azonos gerjesztési paraméterek, megvilágítási idő, elektródtávolság stb.) ellenére más a párolgás mértéke, ha az ív égési helyének a hővezetéstől, hőkapacitástól stb. függő hőmérséklete eltérő.¹⁴⁹ A minta különböző helyeiről készített szinképfelvételek intenzitásában ennél fogva jelentékeny különbségeket észleltünk. Így még ugyanazon fém azonos vonalának feketedése sem volt közvetlenül összehasonlítható a különböző mintákban. Ezt a nehézséget úgy küszöböltük ki, hogy az azonos szinképvonalaknak nem az abszolút feketedését hasonlítottuk össze, hanem — akárcsak a pontos mennyiségi szinképelemzésnél — a réz alapanyag megfelelő szinképvonalára vonatkoztatott relatív feketedését.

A különböző összintenzitású szinképeket (az egyik lényegesen nagyobb, a másik jelentősen kisebb feketedésű vonalakat tartalmazott, mint a közel azonos intenzitású harmadik és negyedik szinkép) adó felvételek esetén a minta erősebb vagy gyengébb párolgása megközelítőleg azonos arányban növelte, illetve csökkentette mind a különböző adalék fémek, (szennyezők) mind a réz alapfém koncentrációját az iv-plazmában. Az intenzívebb szinképeken tehát mind a réz, mind a szennyező fémek szinképvonalai egyaránt nagyobb feketedésűek voltak, mint a kisebb összintenzitású szinképfelvételeken. Az egyes fémek szinképvonalainak számmal jelzett feketedéséből viszont külön-külön mindig kivontuk a réz alapanyagának az illető komponens szinképvonalai közelében található szinképvonalának becsült feketedését. Ezek a feketedéskülönbségek most már ugyanazon fémeknek a minta különböző részén levő koncentrációjával egyértelmű monoton összefüggésben állottak, mégpedig a feketedési görbe egyenes szakaszán a koncentráció logaritmusával arányosak voltak. A különböző mintarészek eltérő párolgásának és gerjedésének hatására bekövetkező intenzitásváltozásokat tehát az ötvöző fémekkel együtt párolgó réz alapanyagra történő vonatkoztatással küszöböltük ki. Természetesen az egyes fémek koncentrációértékeit így még hozzávetőlegesen sem tudtuk meghatározni, de erre nem is volt szükség.

A koncentrációk ismerete nélkül is kellő biztonsággal meg tudtuk állapítani, hogy ezek a relatív feketedés értékek azonosak-e a vizsgált minta különböző részein, vagy sem.

A réz alapanyagú mintákban a következő elemeket találtuk viszonylag nagyobb mennyiségben: ezüst, ólom és ón. Ezek az elemek a régi eredetű réz- és bronztárgyak állandó

I. táblázat: a vizsgált elemek és jellemző szinképvonalaik mm-ben

Cd	228,80 326,11	Cr	283,56 425,43 427,48
Au	242,80 267,59	Sn	284,00 303,41 317,50
B	249,68 249,77	Na	285,30 330,23 330,30
Si	250,69 251,61 288,16	Bi	289,80 306,77
Co	252,14 340,51 345,35	Ni	300,25 305,08 341,48
Mn	257,61 259,37 279,48	In	303,94 451,13
Sb	259,81 287,79	Zn	307,59 330,26 334,50
Fe	259,84 259,94 302,06	Al	308,22 394,40 396,15
Be	265,05 313,04 313,11	Cu	324,75 327,40
Ge	265,12 269,13 303,91	Ag	328,07 338,29
As	278,02 286,05	Ca	393,37 396,85 422,67
Mg	279,55 280,27 285,81	K	404,41 404,72
Mo	281,62 313,26 317,03	Sr	407,77 460,73
Pb	283,31 405,78	Ba	455,40 493,41

kísérői. Kisebb mennyiségben a következő fémek voltak kimutathatók: antimon, arany és arzén (ezek az elemek is megtalálhatók általában réz- és bronzleletekben), kadmium, továbbá alumínium, kalcium és szilícium. Ez utóbbiak feltehetőleg szennyezésként juthattak az anyagba a tárgy készítése során a kezdetleges kohászati eljárások következtében, illetve a talajban előforduló vegyületekkel az évszázadok folyamán végbement kémiai reakciók során, akárcsak a mintákban még előforduló következő nyomszennyezők többsége: bárium, bizmut, germánium, kálium, magnézium, nikkél és stroncium. Bizonytalan volt a cink, mangán és nátrium kimutatása. A vizsgált elemek közül a minta nem tartalmazott berilliumot, bórt, indiumot, kobaltot, krómot, molibdént és vasat.

A mintákban előforduló elemek rézre vonatkoztatott feketedéskülönbsége a vizsgált minta négy részén külön-külön azonos volt. A kis intenzitású szinképben a kis koncentrációban jelenlévő elemek vonalai már nem jelentek meg. Ezeknél a rézvonalak intenzitása is ennek arányában csökkent.

Ha figyelembe vesszük a körmeneti kereszt előállítási idejét, megállapíthatjuk, hogy az akkori technológia nem biztosított a fémfeldolgozás és megmunkálás folyamán olyan homogenitást, ami indokoltá tette volna a nagyobb mérési pontosságra való törekvést. Mindezek alapján kellő biztonsággal megállapítható, hogy a vizsgált minta négy részének kémiai összetétele azonos. Ez régészeti vonatkozásban egyúttal azt jelenti, hogy a körmeneti kereszt egyes részei azonos időben és helyen, minden valószínűség szerint közös alapanyagból és ugyanazon műhelyben készültek.

Zimmer Károly

JEGYZETEK

¹ Erdélyi László: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. 1908 505.

² Erdélyi: i. m. 505.

³ Erdélyi: i. m. 505, 506

⁴ Lederer E.: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959. 185—380.

⁵ A terepbejárást Kelemen Márta, Németh Péter és Torma István végezte. Itt szeretném megköszönni Éri Istvánnak, hogy a topográfiai kéziratot rendelkezésemre bocsátotta, valamint a fényképek és rajzok készítésénél támogatott.

⁶ Magyarország Régészeti Topográfiája 2 Bp. 1969, Veszprémi járás 40 o.

⁷ Uo. 39—41 o.

⁸ Erdélyi: i. m. 526 o.

⁹ Nagy I.: Anjoukori Okmánytár. Bp. 1878—1920. I. 366. o.

¹⁰ Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon a X—XV. században. Bp. 1966. 47. o.

¹¹ Szabó I.: i. m. 48—49 o.

¹² Erdélyi L.: A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. Nyelvtudományi Közlemények 34. 1904.

¹³ Pais D.: „Sok” mint falunévképző. Magyar Nyelv 10. 1914. 255—59 o.

¹⁴ Nagy I.—Véghely D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár Bp. 1886. II. 86.

¹⁵ Nagy I.—Véghely D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár II. 208.

- ¹⁶ Holub J.: Zala megye története. — A községek története. III. 721 o. Kézirat a Zalaegerszegi Állami Levéltárban.
- ¹⁷ Veszprémi Káptalan levéltára (Nagypécsel 48).
- ¹⁸ Erdélyi: i. m. 296 o.
- ¹⁹ Nagy I.—Véghely D.—Nagy Gy.: Zalai Okmánytár II. 221 o.
- ²⁰ Erdélyi: i. m. 55 o.; Zalai Okmánytár II. 403 o.
- ²¹ Szabó I.: i. m. 134—136 o.
- ²² Kumorovits B.: Veszprémi Regeszták. Bp. 1953. 384 o.
- ²³ Nagy I.: Hazai Okmánytár. III. 216. — A Veszprémi Regeszták 763. sz. Domokos presbíter említ.
- ²⁴ Veszprémi Káptalan Magánlevéltára. Szőlős, iuxta Balaton. 24. — B. M. H. A. — Oszywald.
- ²⁵ Monumenta romana episcopatus Vesprimensid. Bp. 1896—1907. II. 66 o.
- ²⁶ Holub J.: Zala megye története a középkorban. Bp. 1929. I. 236 o.
- ²⁷ Erdélyi: i. m. 295. 8. jegyzet.
- ²⁸ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 39.
- ²⁹ Holub J.: i. m. 386 o.
- ³⁰ Csánki D.: Magyarország története földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890—1913. III. 102.
- ³¹ Holub J.: i. m. kézirat I. 236.
- ³² Egyháztörténeti Emlékek a hitújítás korából. V. 454—462.
- ³³ Páky Zs.: Veszprém megye története a török hódoltság korában Veszprém 1942. 7—8 o. — Siske falut a XVI. századi Dica jegyzékek nem említik. Az 1531., 1534., 1536., 1548. és 1553-as jegyzékek csak Arácsról, Füredről és Kékről beszél. Siske ekkor már feltehetően egészen bevadolt Füredbe.
- ³⁴ Thury E.: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908. 16—22 o.
- ³⁵ Thury: i. m. 169—170 o.
- ³⁶ Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1959. I. 26. o.
- ³⁷ Fuxhoffner D.: Monasteriologia regni Hungariae. Veszprém, 1803. I. 262 o.
- ³⁸ Rómer jegyzőkönyv III. 75.
- ³⁹ Récsény V.: Jelentés az Országos Műemlékek Bizottságának néhány Balaton-vidéki, pusztuló félben levő templomról. 1890/108.
- ⁴⁰ Békefi R.: A balaton környék egyházai és várai a középkorban. Bp. 1907. 139 o.
- ⁴¹ Kiss Á.: A balatonfüredi középkori templomrom részleges feltárása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 1969. 161—166 o.
- ⁴² Kiss Á.: i. m. 163 o. — A keresztelődemence a Tihanyi Múzeumban található.
- ⁴³ Ezeket mondja Kiss Ákos lőrésnek. I. m. 164 o.
- ⁴⁴ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 40 o.
- ⁴⁵ A római villa kiterjedését a felszíni nyomokból hozzávetőlegesen meg lehet állapítani. Fölötte a múlt század végéig használt temető van, aminek exhumálására irányuló kísérleteink sikertelenek maradtak, így a villa tervezett teljes feltárására nem került sor.
- ⁴⁶ Sz. Czeglédy J.—Koppány T.: A középkori Ecsér falu temploma. Arch. Ért. 1964. I. 45—48. — Kozák K.: A románkori egyenes szentély-záródás hazai kialakulásáról. Magyar Műemlékvédelem 1961/62. 115—116. — Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 85—87 o.
- ⁴⁷ Kerner: Antike röm. Wandmalerei in Kärnten. Carinthia I. 1950.
- ⁴⁸ A freskók meghatározásában, valamint a római anyag feldolgozásában Bánki Zsuzsa volt segítségemre. Itt szeretnék köszönetet mondani önzetlen segítségéért.
- ⁴⁹ Gedeon T.—Nemcsics A.: A balatonfüredi római villa vakolatai. Veszprémi Múzeum Adattára. 14550—14556. Vö. VI. rész.
- ⁵⁰ Bánki Zs.: Die Villa II. von Tác. Alba Regia IV—V. 1963/64.96 o.
- ⁵¹ Veszprémi Bakonyi Múzeum. Letári szám: 65.10.1.—65.10.8.
- ⁵² A pénzék meghatározásáért Huszár Lajosnak mondom köszönetet.
- ⁵³ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 39 o.
- ⁵⁴ A pénzék numizmatikai értékelését Gedai István végezte, munkájáért ezúton mondom köszönetet.
- ⁵⁵ Magyarország Régészeti Topográfiája 2. 40 o.
- ⁵⁶ Lengyel Imre a korra, évre, vérsopontra és temetési időre vonatkozó vizsgálati eredményeit I. a VII. részben.
- ⁵⁷ Entz G.: Nyugati karzatok román kori építészetünkben. Műv. Tört. Ért. 1959. 134—135.
- ⁵⁸ A meszlani analógiára Koppány Tibor hívta fel a figyelmemet.
- ⁵⁹ Vö. 6. sz. sir leírásával.
- ⁶⁰ A kereszt szakszerű leírásában, a feldolgozás elindításában Kovács Éva volt segítségemre. Szeretném megköszönni önzetlen segítségét.
- ⁶¹ Zimmer K.: Régészeti lelet különböző részeinek azonosítása emissziós, színképelemzéssel. L. VIII. rész.
- ⁶² Az ötvöstechnikák meghatározásában Szvetnik Joachim, az Iparművészeti Múzeum ötvös-restaurátora volt segítségemre. Szeretném megköszönni közreműködését.
- ⁶³ A. Ilg: Theophilus Presbiter, „Schedula diversarum artium”. Quellen-schriften für Kunstgeschichte VII. Theobald, W.: Theophilus Presbiter Berlin, 1933.
- ⁶⁴ Az aranyozás mennyiségére vonatkozó adatok Szvetnik Joachimtól származnak.
- ⁶⁵ Az alább ismertetett adatok a Nemzeti Múzeum leltárkönyvéből származnak. — Szeretnék köszönetet mondani Kolba Juditnak és Lovag Zsuzsának a feldolgozási munka során nyújtott segítségükért. — A balatonfüredi kereszthez legközelebb állók: MNM 71/1897, 108/1926, 6/1876.25., 6/1876.26. Négyzetesen kiszéleszdő szárvégűek: MNM 57.24.13, 1937.11. Gömbben végződő keresztzárú darabok: 57.23.13 57.27.13. Élőfára emlékeztető keresztzárú kereszt: MNM 79/1904, 5/1937.
- ⁶⁶ Les Trésors des Eglises de France. Musée des Arts Decoratifs, Paris, 1965. 138.
- ⁶⁷ E vizsgálatban való közreműködésért Tóth Sándornak mondom köszönetet.
- ⁶⁸ A röntgen felvételeket Lengyel Imrénének köszönöm.
- ⁶⁹ Bărănyé, Oberschall M.: Byzantische Pektoral Kreuze aus ungarischen Funden. Forschungen zur Kunstgeschichte und Christlichen Archäologie Band II. Baden-Baden, 1953. 222.
- ⁷⁰ K. Künstle: Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg, 1928. 451.
- ⁷¹ Bărănyé: i. m. 230. — Enciclopedia Italiana. 1931. XII. 3.
- ⁷² Künstle: i. m. 453—454.
- ⁷³ Haman—MacLean: Ein ottonischer Kruzifix. Zeitschr. f. Kunstwissenschaft. 1952. 3—4., 115—126. — H. Jatzén: Ottonische Kunst. Hamburg, 1958. 123—130. — Elbern: Das erste Jahrtausend. Düsseldorf, 1962. 549—554. — Haedecke H—U.: Der Kruzifixus der Stifts-Kirche zu Gerresheim. Karolingische und Ottonische Kunst. Wiesbaden, 1957.
- ⁷⁴ Hamann—MacLean: i. m. 120—127.
- ⁷⁵ Réau a XI. század első felébe teszi megjelenését, s párizsi Gereon szakramentáriumot említve elsőnek. — L. Réau: Iconographie de l'art chrétien. Paris. 1957. II. 478., 502.
- ⁷⁶ Bréhier: Les Origines du crucifix dans l'art religieux. Paris, 1920. 477.
- ⁷⁷ L. H. Grondijs: L'icongraphie du crucifix mort sur la croix. Bibliotheca Byzantine Bruxellensis, I. 1940.
- ⁷⁸ P. Thoby: Le crucifix des Origines en Concile de Trente. Étude Iconographique. Paris, 1959. 73.
- ⁷⁹ Wesenberg, R.: Der Bronzekruzifixus des Mindener Domes, Westfalen, Hefte... 37—1959. 57—69.
- ⁸⁰ Himmelheber, G.: Das Amrichshausener Bronzekruzifix. Pantheon, XIX. 1961. 64—69.
- ⁸¹ Hamann—MacLean: Zur Zeitstellung und Herkunft des Cappenberger Kruzifixus... 32. 1954. 113—124.
- ⁸² Wesenberg, R.: Der Frauenberger Kruzifixus, Jahrbuch XXIV der Rheinischen Denkmalpflege 1962. 9—21.
- ⁸³ Bloch, P.: Bronze-kruzifixe im Schnütgen-Museum. Museen in Köln. Bulletin. II. 1963. 202—203.
- ⁸⁴ E megfigyelésért Kovács Évának mondom köszönetet.
- ⁸⁵ Szeretnék köszönetet mondani Janó Ákosnak, aki a kiskunhalasi Thorma János Múzeumban levő zsanai keresztet felhívta a figyelmemet, és Vorák József múzeumigazgatónak, aki a szükséges adatokat küldte A kereszt leltári száma: 70.10.1. Méretei: hossza: 15,5 cm, szélessége: 11,5 cm, Corpus hossza: 10,1 cm, szélessége: 10,0 cm.
- ⁸⁶ Kovács Éva szerint a hegyikristály élbecsizolt formája XII. századi, jellegzetesség. Ezzel nem tudunk egyetérteni, mert korábbi X—XI. századi ötvöstárgyakon is találkoztunk élbecsizolt hegyikristályokkal.
- ⁸⁷ J. Braun: Meisterwerke des deutschen Goldschmiedekunst der Vorgotischen Zeit. München, 1922. I. Teil. 21, 32, 42. sz. kép.
- ⁸⁸ Czobor—Szalay: i. m. 67.
- ⁸⁹ A dolgozathoz nyújtott segítségért szeretnék köszönetet mondani Gerevich Lászlónak.
- ⁹⁰ Török L.: XI. századi palmettás faragványaink és a szekszárdi vállkő. Bp. 1966. 41—42. Kézirat. Nyomás alatt a Szekszárdi Múzeum Évkönyvében.
- ⁹¹ I. Endre pénze: CNH I. 12.
I. László pénze: CNH I. 27.
- ⁹² A kőfaragványokkal való összevetés a két anyag különbözősége, másfajta megmunkálási módja miatt csak áttelesen alkalmazható.
- ⁹³ R. Kautzch: Die Longobardische Schmuckkunst in Oberitalien. Römische Jahrbuch für Kunstgeschichte. V. Wien, 1941. 36, 43.
- ⁹⁴ Gerevich T.: Magyarország román kori emlékei. Bp. 1938. CXLVIII. tábla I, CLXV. tábla.
- ⁹⁵ Csemegi J.: Motringfonat, lánckereszt, hurkoskereszt. Műv. Tört. Tanulmányok 1960. 7—33.
- ⁹⁶ Kovács É.: Limogesi kereszték Magyarországon. Műv. Tört. Ért. 1962. 119.
- ⁹⁷ Török L.: i. m. 47, 67.
- ⁹⁸ László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944. XVI. és XXXIV. tábla.
- ⁹⁹ Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. Folia Arch. XVI. 79—119. Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. Arch. Hung. 21. Bp. 1937.
- ¹⁰⁰ Tokaj vidéki lelet: Hampel J.: A régibb középkor emlékei. Bp. 1897. II. CCCXXXVIII. tábla 4.
Ceglédi ékszer: Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalás kori emlékeiről. Bp. 1907. 111.
Dunaszekcsői veret: Fettich N.: i. m. LXVIII. tábla.
Pilini veret: Fettich N.: i. m. LXIX. tábla 2.
- ¹⁰¹ A. Badawy: L'art copte les influences Egyptiennes. Le Caire 1949. 33. — Gy. László: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avars. Arch. Hun. 34. Bp. 1955.—Hamann: Deutsche und Französische Kunst in Mittelalter. Marburg, 1938. I—II. — R. Crozet: L'art roman. Paris, 1962. 101—102. — I. Batruscuicis: La stylistique ornamente dans la sculpture romane. Paris, 1931. 52.
- ¹⁰² Gerevich: i. m. CXIII. és CLV. tábla 1, 2.
- ¹⁰³ Gerevich: i. m. CXVIII. és CXLIII. tábla.
- ¹⁰⁴ Levárdy F.: A somogyvári apátság román maradványai. Műv. Tört. Ért. 1968. 3—4, 173.
- ¹⁰⁵ Gerevich: i. m. CXVIII. és CXLIII. tábla.
- ¹⁰⁶ Gerevich: i. m. 160.
- ¹⁰⁷ Dercsényi D.: Az Árpád-kori kőfaragóművészet első emlékei. Magyar-ságtudomány 1937. 18. Szeretnék köszönetet mondani Dercsényi Dezsőnek a dolgozat írása közben nyújtott segítségéért.
- ¹⁰⁸ J. Reil: Christus am Kreuz in der Bildkunst der Karolingerzeit. Leipzig, 1930.
Toesca-Pietro: Storia dell'arte italiana. Torino, 1951. I.
Venturi: Storia dell'arte italiana. Milano, 1901.
Dehio: Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler. Berlin—Wasmuth 1905—1912.
- ¹⁰⁹ Gerevich: i. m. 238.
- ¹¹⁰ Karácsony J.: Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Bp. 1891. 80.
- ¹¹¹ Gerevich: i. m. 238.
- ¹¹² Erdélyi L.: A pannonthalmi főapátság története. Pannonthalmi Rendtörténet I. Bp. 1902. 544, 592.
- ¹¹³ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonthalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 12, 493.

- ¹¹³ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 274, 449, 504.
- ¹¹⁴ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 512—514, 590.
- ¹¹⁵ Sörös P.: A bakonybéli apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet VIII. Bp. 1903. 206. Karácsonyi: i. m. 83.
- ¹¹⁶ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 438, 475.
- ¹¹⁷ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 220.
- ¹¹⁸ Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények 1955. 39—47.
- ¹¹⁹ Lengyel: i. m. I. VII. rész.
- ¹²⁰ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 505.
- ¹²¹ Erdélyi L.: A tihanyi apátság története. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1908. 435—436.
- ¹²² G. Schreiber: Gemeinschaften des Mittelalters. Regensburg—Münster 1948. 109—110. — Szeretném megköszönni Mezey Lászlónak a temetkezési problémákkal kapcsolatos segítségét.
- ¹²³ Csemegi J.: A középkori építézet szerkesztési módszerei. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve. 1953. Vö. Die Konstruktionsmethoden der mittelalterlichen Baukunst. Acta Hist. Artium II. 1—2. Bp. 1954. 15—50.
- ¹²⁴ E. Szakál: „Gotisch” — Geometrische Konstruktionen im Bauwesen und in der Steinbildhauerei. Acta Technica, Tomus 67. pp. 65—104.
- ¹²⁵ Koppány T.: A Balaton-felvidék románkori templomai. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1963., 101. és 103.
- ¹²⁶ Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954., 188.
- ¹²⁷ Agostházi László építésznek, a templom helyreállítójának szíves közlése.
- ¹²⁸ G. Entz: Die Baukunst Transsilvaniens im 11—13. Jahrhundert. I—II. Acta Historiae Artium XIV. 3—4. Bp. 1968., 143, 151.
- ¹²⁹ Entz—Gerő: A Balaton környékének műemlékei Bp. 1958., 20—22.
- ¹³⁰ Aszófő, Aszófő—Kövesd, Balatonudvari, Felsőöregcse, Örvényes, Révfülöp, Tihany-Apáti, Tihany-Újlak.
- ¹³¹ Entz G.: Nyugati karzatok románkori építészettünkben. Művészettörténeti Értesítő. 1959., 2—3, 136.
- ¹³² Á. Sós—S. Bökönyi: Zalavár. Bp. 1963., 162.
- ¹³³ Erdei Ferenc építésznek, a templom helyreállítójának szíves közlése.
- ¹³⁴ Zoltai L.: Települések. Egyházas és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokterületén a XI—XV. századokban, Debrecen, 1925., 31.
- ¹³⁵ V. Menci: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha—Presov, 1937., 131—134., XV. tábla, 22. ábra.
- ¹³⁶ Csemegi: i. k. freiburgi (29, 326 cm) és hannoveri (29, 209 cm) láb.
- ¹³⁷ Kiss Á.: A balatonfüredi középkori templomról részleges feltárása. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 1969., 161—166.
- ¹³⁸ VBM Régészeti Adattár 14550.
- ¹³⁹ Lengyel, I. (1969): Bestimmung der Geschlechtszugehörigkeit in Laboratorium. Wiss. Zschft. d. Humboldt-Universität Berlin. Math.-Nat. R. XVIII/5. 977—979.
- ¹⁴⁰ Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1965): Investigation of the Chemical Composition of Aged Human Bones Belonging to Recent and Subfossil Periods. Internat. Conference on Gerontol. Akadémiai Kiadó Bp. 141—146.
- ¹⁴¹ Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1964): Über die Blutgruppenbestimmung an Knochen mit Hilfe der Fluoreszenz-Antikörper-Methode. Homo, 15 65—72.
- ¹⁴² Lengyel, I. és Nemeskéri, J. (1963): Application of Biochemical Methods to Biological Reconstruction. Z. Morph. Anthrop. 54/1:1—56.
- ¹⁴³ Boyd, W. C. és Boyd, L. G. (1934): An Attempt to Determine the Blood Groups of Mummies. Proc. Soc. Exp. Biol. and Med. 31: 671—674.
- ¹⁴⁴ Candela, P. E. (1936): Blood Group Reactions in Ancient Human Skeletons. Am. J. Phys. Anthrop. 21: 429—432.
- ¹⁴⁵ Fischer, R. A. (1949): Métodos estadísticos para investigar los. (ed. en español) Aguilar, S. A. Madrid.
- ¹⁴⁶ Lestic, J. H. (1956): Vitamina D and Bone. The Biochemistry and Physiology of Bone, Bourne, J. H. szerkesztésében, Acad. Press. Inc. N. Y. 581—619.
- ¹⁴⁷ Silberger, M. és Silberger, R. (1956): Steroid Hormones and Bone. The Biochemistry and Physiology of Bone. Bourne, J. H. szerkesztésében, Acad. Press. Inc. N. Y. 623—668.
- ¹⁴⁸ Vö. Valter I.: IV. rész.
- ¹⁴⁹ Patay, P., K. Zimmer, Z. L. Szabó, G. Sinay: Acta Archeol. Acad. Sci. Hung. 15, 37, 1963.
- ¹⁵⁰ Zimmer K. Szabó Z. L., Patay P.: Magyar Kémiai Folyóirat 68. 515, 1962.

I—III. Geschichte, Bauperioden und Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred

Im nördlichen Teil von Balatonfüred, im alten Friedhof des Dorfteiles Siske stehen die Ruinen einer mittelalterlichen Kirche. In den Urkunden wurde die Kirche zum ersten Mal 1211 als St. Michael-Kirchengemeinde des Dorfes Papsoka erwähnt. Papsoka gehörte zum Gut der Tihanyer Abtei. Auch der Kirchenherr war die Abtei, wie es in der päpstlichen Bulle vom Jahre 1267 zu lesen ist. Der Name des Dorfes Papsoka taucht zum letzten Mal im Jahre 1314 in den verschiedenen Urkunden auf. In den Hügelhängen nördlich und östlich der Kirche sind die Überreste einer mit Scherben aus dem 11.—13. Jahrhundert datierbaren Siedlung zu beobachten, die mit der vernichteten Siedlung Papsoka identifiziert werden kann. An ihrer Stelle taucht 1373 der Name des Dorfes Siske auf, das ebenfalls zum Gut der Tihanyer Abtei gehörte, zu gleicher Zeit aber auch lokale Gutsherren hatte, vor allem die Familie Siske, der es auch seinen Namen zu verdanken hatte. Vermutlich ist auch der Namenswechsel des Dorfes dem Aufkommen der Familie zuzuschreiben, was im 13.—14. Jahrhundert oft vorgekommen ist. Das Dorf Siske war mit Füred unmittelbar benachbart. Die zwei Siedlungen begannen sich schon früh zu einem Dorf zu verschmelzen. 1385 können wir bereits über den Füreder Gutsteil Siske lesen. Im 16. Jahrhundert hört das Dorf Siske auf, selbständig zu bestehen. Entweder ist es in den Wirnissen der Zeit nach Mohács zugrunde gegangen, oder es ging in Füred vollkommen auf.

Die Kirche wurde vermutlich um die Mitte des 16. Jahrhunderts zerstört, als die Türken diese Gegend verwüsteten. Außer Beschreibungen aus dem vorigen Jahrhundert (Fushoffer, Flóris Römer, Viktor Récsy) besitzen wir keine Angaben über sie. Im Jahre 1953 führte hier Ákos Kiss kleinere Grabungen durch. Die vollständige Freilegung der Kirchenruine erfolgte 1964—1965.

Die Ergebnisse der Grabungen können in folgendem zusammengefaßt werden: Die erste Siedlung auf dem Siske-Hügel stammt aus dem Neolithikum, später siedelten sich hier die Völkerschaften der frühbronzezeitlichen Kisapostag-Kultur an.

Im zweiten Jahrhundert n. u. Z. wurde eine römische Villa auf dem Hügel errichtet, die im 4. Jahrhundert umgebaut wurde. Die Villa brannte am Ende des 4. Jahrhunderts ab.

Auf die römische Villa wurde — vermutlich noch am Ende des 12. Jahrhunderts — die 1211 als St. Michael-Kirchengemeinde erwähnte romanische Kirche gebaut, die die Pfarrkirche des Dorfes Papsoka war. Die Nord- und Süd- und Westwand des Schiffes dieser frühen Kirche — errichtet auf den hochliegenden Mauern der römischen Villa — können noch in der Mauer des Schiffes der gotischen Kirche entdeckt werden. Ihre Westmauer lag in der Linie des Pfeilers der Herrenempore, der Eingang befand sich an der Südseite. Ihr Chor ging beim Umbau des Gebäudes zur gotischen Kirche vollkommen zugrunde. Im 13. Jahrhundert wurde an das westliche Ende der kleinen Kirche eine auf einer Säule ruhende Herrenempore angebaut und an die Südseite ein polygonales Ossarium.

Im 14. Jahrhundert wurde die Kirche in westlicher Richtung erweitert. Durch die romanische Westmauer wurden zwei Spitzbogentüren gebrochen, der Eingang in der Südmauer wurde zugemauert und der Fußboden um 0,30 Meter gesenkt. Durch die verlängerte Westwand wurden zwei abgeschrägte Tore gehauen.

Nach 1438 wurde die Kirche auch gegen Osten vergrößert. An die Stelle des abgerissenen romanischen Chors errichtete man den auch heute noch bestehenden gotischen Chor mit vieleckiger Apsis, zu gleicher Zeit wurde auch das Ossarium erweitert. An die Südseite, neben das Ossarium

wurde eine offene Vorhalle gebaut, über der sich vermutlich ein Turm erhob. Zu gleicher Zeit wie der gotische Chor wurde auch die die Kirche umgrenzende Mauer errichtet.

Die Kirche wurde um die Mitte des 16. Jahrhunderts, im Laufe der Kämpfe mit den Türken zerstört. Diese Annahme wird außer den historischen Tatsachen auch durch die im

westlichen Teil der Kirchenruine aufgefundene Zerstörungsschicht belegt, die mit Scherben aus dem 16. Jahrhundert datiert ist. Nach der Freilegung im Jahre 1964 und im Jahre 1965 wurde die Kirchenruine 1966 durch das Staatsinspektorat für Denkmalpflege nach den Plänen von Tibor Koppány konserviert.

Ilona Valter

IV. Das romanische Prozessionskreuz von Balatonfüred

Aus dem Grab Nr. 6, das im Gebiet der Kirchenruine des Friedhofes zu Balatonfüred erschlossen wurde, kam ein romanisches Prozessionskreuz zum Vorschein. Aus der Materialprüfung und den technischen Untersuchungen stellte es sich heraus, das das Kreuz ein aus Kupfer verfertigtes, vergoldetes, handgeformtes Einzelstück ist. Der zum Kreuz gehörende Corpus und die Verzierungsmotive des Kreuzes wurden gründlichen ikonographischen und stilkritischen Untersuchungen unterworfen und demnach kann folgendes festgestellt werden: ikonographisch kann der Corpus auf die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts gesetzt werden, seine Darstellungsweise weist auf Traditionen aus der Zeit Ottos hin. Der Grundtyp des Kreuzes ist die byzantinische „*crux gemmata*“. Auch die Facettenform des in einem Arm des Kreuzes erhalten gebliebenen Bergkristalls schließt die Datierung vom Ende des 11. Jahrhunderts nicht aus. Die den Rand der Rückseite hier und da festhaltenden Klemmen kommen im arpadenzeitlichen numismatischen Material auf den Münzen von Andre I. und László I. vor. Das Flechtband auf der Rückseite weist eine Verwandtschaft mit den lombardischen Flechtbändern aus Norditalien auf. Die sich in der Mitte der Rückseite befindende Rosette, die mit der Ornamentik der Landnahmezeit verwandt ist, bekräftigt noch mehr die Datierung auf das 11. Jahrhundert. Die Verzierung am unteren Teil, auf der Halbkugel des Kreuzes (die Felder zwischen den Rändern ausfüllende, vielblättrige, gravierte Palmetten) ist zur Datierung genauso ungeeignet wie das Flechtband. Diese Palmetten sind in der koptischen und völkerwanderungszeitlichen Ornamentik genauso aufzufinden wie in der romanischen. Trotzdem schließen die wuchtigen, vielblättrigen, den ganzen Raum ausfüllenden Palmetten die Datierung auf das Ende des 11. Jahrhunderts

nicht aus. — Auf Grund der Gesagten kann also mit entsprechender Sicherheit festgestellt werden, daß das in Balatonfüred gefundene Kreuz am Ende des 11. Jahrhunderts (nach den sechziger Jahren) verfertigt wurde, von einer Hand stammt und ein handgeformtes Einzelstück darstellt. Verschiedene Stilelemente vermischen sich miteinander auf ihm und dies unterstützt noch mehr unsere Annahme, nämlich, daß das Kreuz in Ungarn verfertigt wurde. Im Material des Nationalmuseums finden sich sogar zwei Kreuze, die unmittelbare Analogien zu ihm darstellen und die sich von den übrigen ungarländischen Prozessionskreuzen ziemlich stark unterscheiden.

Das Kreuz war, als es ins Grab gelegt wurde, bereits zerbrochen. Der im Grab 6 liegende, etwa 23–28 Jahre alte Mann wurde nach Imre Lengyel zwischen 1258 und 1288 beigelegt. In der Kirche ist diese Bestattung die früheste, am exponiertesten Platze, in der Mitte des Schiffes der kleinen romanischen Kirche, vor dem Triumphbogen. In der Konskriptionsliste von Tihany aus dem Jahre 1211 können wir den Namen Istváns, des Sohnes von Száka und den Namen seiner Geschwister lesen, von denen die Abtei neben der St. Michael-Kirchengemeinde von Papsoka auch ein Grundstück von sechs Pflügen gekauft hatte. Von demselben Száka wissen wir, daß er der für sein Seelenheil betenden Tihanyer Abtei verschiedene Gaben spendete. Seit dem frühen Mittelalter erhielten die mit dem Altar zusammenhängenden Grabstätten immer diejenigen, die der Kirche wichtige Gaben spendeten. In unserem Falle liegt es auf der Hand anzunehmen, daß ins Grab 6 irgendeiner der Nachfolger von Száka um 1250 gelegt wurde und diesem wurde das zerbrochene Kreuz, das seine Funktion verloren hatte, beigegeben.

Ilona Valter

V. Die Wiederherstellung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred

Um die Geschichte der mit archäologischen Methoden freigelegten Kirchenruine klären und die einzelnen Bauperioden zeitlich voneinander trennen zu können, wurde die Kirchenruine auch mit architektonischen Methoden untersucht. Nach der Untersuchung des romanischen Schiffes und der gotischen Vorhalle, des Chors, der südlichen Vorhalle und des Ossariums, die aus verschiedenen Zeiten stammen, stand uns genügend Material zur Verfügung, die theoretische Rekonstruktion des ehemaligen Gebäudes wenigstens teilweise durchzuführen. Unsere Untersuchungen setzten mit

den archäologischen Forschungen übereinstimmend und diese ergänzend die Baugeschichte der Pfarrkirche des mittelalterlichen Dorfes Siske fest.

Die erhalten gebliebenen Mauern der Kirchenruine wurden mit kleineren Ergänzungen konserviert und in der Umgebung wurde eine Terrainregelung durchgeführt. Die Kirche hat einen einzigen rekonstruierten Teil, die am westlichen Ende des Schiffes gefundene, von einer Mittelsäule getragene Empore, die an die Steinmauer der Kirchenruine aus Ziegeln angebaut wurde,

Tibor Koppány

VI. Untersuchung des bei der Freilegung der Kirchenruine im Friedhof zu Balatonfüred zum Vorschein gekommenen römischerzeitlichen Wandbewurfes

Aus den Untersuchungen des Wandbewurfes der römischerzeitlichen Villa ging hervor, daß der Verputz hinsichtlich seiner Haftfestigkeit dem Verputz-Material aus Aquincum am nächsten steht. Fester als dieser sind die Bewurfe von Balácapuszta und loser die Bewurfe von Gorsium.

Die Zusammensetzung des untersuchten Wandbewurfes ist mit der römischerzeitlicher Bewurfe identisch.

Da im Vergleich zu den obigen Bewurfen aus dem Malter bei unserem Stück gewisse pflanzliche Bestandteile fehlen, dürfen wir entweder an einen zeitlichen Unterschied denken, oder wir müssen die Verfertigung des Bewurfes einem anderen Baumeister zuschreiben.

Tihamér Gedeon—Antal Nemcsics

VII. Chemische Untersuchungen an den bei der Freilegung der Kirchenruine von Balatonfüred zum Vorschein gekommenen Knochen

Aus der chemisch-analytischen, serologischen und histologischen Untersuchung der aus der Kirchenruine und aus deren unmittelbarer Umgebung zum Vorschein gekommenen 16 Knochentypen können folgende Schlußfolgerungen gezogen werden:

- a) Da die Gräberzahl des ganzen Friedhofes nicht festzustellen ist, beträgt der Repräsentationswert der 16 untersuchten Fälle Null.
- b) 87,5% der Bestatteten war männlichen Geschlechts bzw. bestand aus Erwachsenen. Auf Grund dieser widernatürlichen Geschlechts- bzw. Altersverteilung ist es anzunehmen, daß die in der Kapelle und in deren unmittelbarer Umgebung Bestatteten nicht zufällig nebeneinander ge-

raten sind, sondern von irgendeinem (gesellschaftlichen, religiösen, mit der Familie zusammenhängenden (?) usw.) Gesichtspunkt aus zusammengehört haben.

- c) Der Zeitabstand zwischen der ersten und letzten Bestattung ist 200—260 Jahre (mit einer Fehlergrenze von ± 50 Jahren).
- d) Der Anfang der Bestattungen ging der Bestattungszeit des mit einer im Jahre 1438 geprägten Münze datierten Grabes Nr. 4. 150—180 Jahre voraus bzw. die Bestattungen dauerten noch 50—80 Jahre lang.
- e) Genetische Beziehungen zwischen den Bestatteten sind nicht nachzuweisen.

Imre Lengye

VIII. Die Identifizierung verschiedener Teile eines archäologischen Fundes durch Emissionsspektralanalyse

Das bei der Freilegung der Kirchenruine zum Vorschein gekommene, aus mehreren Teilen bestehende Prozessionskreuz wurde mit Emissionsspektralanalyse untersucht.

Auf Grund der über die vier Teile des Gegenstandes gemachten Spektralaufnahmen bestimmten wir nach der Feststellung der qualitativen Zusammensetzung auch die zu den entsprechenden Spektrallinien des Grundmaterials, des Kup-

fers, ins Verhältnis gestellte relative Intensität der empfindlichsten Spektrallinien der Legierungs- und Schmutzstoffe, und so konnten wir, ohne Vergleichsmuster zu gebrauchen und die quantitative Zusammensetzung der einzelnen Teile des Fundes zu kennen, die identische Zusammensetzung der vier Teile des Prozessionskreuzes beweisen. Daraus folgt eindeutig, daß das Kreuz zu gleicher Zeit und an einem Ort verfertigt wurde.

Károly Zimmer

I-III. L'historique, la mise à jour et les époques de la construction de l'église en ruines du cimetière de Balatonfüred

Dans la partie nord de Balatonfüred, dans le cimetière du quartier dit Siske, se trouvent des ruines d'une église médiévale. Les diplômes font mention de l'église en 1211 pour

la première fois: c'était l'église dédiée à Saint Michel, du village nommé Papsoka. Le village de Papsoka appartenait au domaine de l'abbaye de Tihany. Le patron de l'église

était également l'abbaye, comme nous le lisons dans une bulle pontificale de 1267. Le nom du village de Papsoka figure en 1314 dans les diplômes pour la dernière fois. Sur la pente qui se trouve au Nord et à l'Est des ruines, nous pouvons observer les vestiges d'une agglomération datée par des tuiles des XIe-XIIIe siècles: nous pouvons identifier cette agglomération avec le village de Papsoka tombé en ruines. En 1373 apparaît le nom de village Siske que l'on peut localiser à ce même endroit. C'est également l'abbaye de Tihany qui en est le seigneur, mais il y a là d'autres possesseurs nobilitaires aussi, parmi lesquels la famille Siske qui donna son nom au village. Probablement ce changement de nom est dû à l'ascension de la famille: tels changements de nom sont fréquents aux XIIIe et XIVe siècles. Le village de Siske était dans le voisinage immédiat de Füred. La fusion des deux agglomérations devait tôt commencer. En 1385 nous pouvons lire, dans les diplômes, d'un domaine à Füred, nommé Siske. Au XVIe siècle le village de Siske disparaît, soit qu'il fut anéanti dans les temps troubles d'après la défaite de Mohács, soit qu'il fit corps avec Füred.

L'église fut détruite probablement vers le milieu du XVIe siècle quand les Turcs dévastèrent cette contrée. Outre quelques descriptions datant du siècle dernier (Fushoffer, Floris Romer, Viktor Récsy) nous ne savons que très peu de choses sur l'église. En 1953 Ákos Kiss a exécuté ici quelques fouilles de peu d'importance. La mise à jour complète des ruines a été faite en 1964-65.

Nous pouvons récapituler les résultats des fouilles ainsi: sur la colline Siske, la première aggrégation d'hommes remonte à l'âge néolithique, plus tard ce sont les peuples de la civilisation de Kisapostag (âge du bronze précoce) qui s'y implantent.

Au IIe siècle de notre ère sur la colline fut construite une

villa romaine: reconstruite au IVe siècle, elle fut anéantie par le feu à la fin du même IVe siècle.

Probablement à la fin du XIIe siècle, l'église romane, église paroissiale du village de Papsoka — dont le diplôme de 1211 parle comme de l'église de Saint-Michel — fut élevée sur les fondements de la villa romaine. Dans le mur de la nef de l'église gothique nous pouvons repérer les traces des murs nord et sud de la nef de cette église primitive, élevés sur les murs de la villa romaine. Son mur ouest se trouvait dans la ligne du pilier de la tribune seigneuriale, sa porte donnait vers le Sud. Son chœur fut entièrement supprimé lors de la reconstruction gothique. Au XIIIe siècle on construisit dans le bout ouest de la petite église une tribune seigneuriale montée sur un pilier, et au côté sud on ajoute un ossuaire polygonal.

Au XIVe siècle l'église fut agrandie vers l'Ouest. Dans le mur roman occidental, on perce deux portes ogivales, on mure l'entrée sud, et on abaisse le niveau du sol de 0,30 m. Dans le mur ouest allongé on perce une porte talutée.

Après 1438, on agrandit l'église aussi vers l'Est. Sur l'emplacement du chœur roman détruit, on élève le chœur polygonal gothique actuel, et on agrandit l'ossuaire aussi. Du côté sud, près de l'ossuaire, on bâtit un porche ouvert, surmonté probablement d'une tour. Le mur de clôture fut élevé lors de la construction du chœur gothique.

L'église fut détruite au milieu du XVIe siècle au cours des combats menés contre les Turcs. Cette constatation est prouvée, outre les faits historiques, par la couche de ruine, retrouvée dans la partie ouest des ruines et datée par des tuiles du XVIe siècle.

Après la mise à jour des années 1964-65, l'Intendance des Monuments Historiques de la Hongrie fit conserver les ruines d'église, selon les plans de Tibor Koppány.

Ilona Valter

IV. La croix processionnelle de l'époque romane de Balatonfüred

Dans le tombeau № 6 découvert dans les ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred, nous avons trouvé une croix processionnelle. Après l'examen de matériel et les examens techniques, il s'est avéré que la croix est en cuivre, dorée, pièce unique, formée à la main. Nous avons examiné du point de vue iconographique et de l'analyse du style le christ et les motifs de décor de la croix et nous avons constaté: iconographiquement, le christ peut être daté de la deuxième moitié du XIe siècle, est sa manière de représentation garde des traditions de l'époque Otton. Le type primitif de la croix est la «*crux gemmata*» byzantine. Et la forme du cristal de roche taillé en arête — conservé dans un des bras de la croix — n'exclue non plus la datation de la fin du XIe siècle. Les appliques qui paraissent aux bordures du revers, se retrouvent dans le matériel numismatique de l'époque arpadienne, sur les pièces du roi Endre Ier et de László Ier. Les entrelacs du revers rappellent les entrelacs lombards de l'Italie du Nord. La rosace du milieu du revers de la croix, qui montre de la parenté avec l'ornementation de l'époque de la conquête du pays, semble appuyer encore la datation du XIe siècle. Le décor (palmettes ciselées, à feuilles nombreuses, remplissant l'espace entre les bordures) qui se trouve sur la partie inférieure de la croix — de même que les entrelacs — ne peut entrer en ligne de compte au point de vue de la datation. Ces motifs se retrouvent dans l'art ornemental copte aussi bien que dans celui de l'époque des invasions des barbares et de l'époque romaine. Pourtant, les palmettes touffues, remplissant tout l'espace, ne contredisent pas à la datation de la fin du XIe

siècle. — Tenant compte de ces faits, nous pouvons affirmer avec certitude que la croix retrouvée à Balatonfüred date de la fin du XIe siècle (après les années 60), elle est l'oeuvre d'un seul artiste, et c'est une pièce individuelle, formée à la main. De différents éléments de style s'y mélangent, ce qui appuie encore davantage notre avis que la croix fut exécutée en Hongrie. Dans le matériel du Musée National nous trouvons deux croix qui sont ses analogies immédiates, et qui diffèrent assez des autres croix processionnelles de Hongrie.

La croix était cassée quand elle fut mise au tombeau. L'homme âgé de 23-28 ans, retrouvé dans le tombeau 6, fut enseveli — selon Imre Lengyel — entre 1258 et 1288. C'est la première sépulture à l'intérieur de l'église, à l'endroit le plus exposé, au milieu de la nef, devant l'arc de triomphe de la petite église de l'époque romaine. Dans le recensement de l'an 1211 de Tihany, nous lisons le nom d'István fils de Száka, et les noms de ses frères, à qui l'abbaye acheta un champ de six charruages, près de l'église Saint Michel de Papsoka. Nous savons également de ce même Száka qu'il fit plusieurs donations à l'abbaye de Tihany, pour que les abbés prient pour le salut de son âme. Depuis le haut moyen âge, les lieux de sépulture à l'intérieur de l'église, près de l'autel étaient attribués à ceux qui avaient fait des donations importantes à l'Église. Dans notre cas, il est logique de supposer que c'est un des descendants de Száka qui fut enseveli vers 1250 dans le tombeau 6, où fut mise aussi la croix processionnelle cassée, inapte à remplir sa fonction.

Ilona Valter

V. Le rétablissement des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred

Pour éclaircir son histoire et pour séparer les différentes époques de sa construction, nous avons examiné par des méthodes architecturales aussi les ruines mises à jour avec les méthodes archéologiques. Ayant examiné sa nef de style roman, son narthex gothique, son chœur, son portique sud et son ossuaire datant de différentes époques, nous avons obtenu une base suffisante pour exécuter, en partie au moins, la reconstruction théorique de l'ancien bâtiment. Nos examens, conformément aux investigations archéologiques et

en complétant celles-ci, ont établi l'historique de la construction de l'église paroissiale du village médiéval Siske.

Les murs retrouvés des ruines de l'église, après quelques reconstructions faites, furent conservés et les approches aménagées. Le seul détail de caractère reconstitutif est la reconstruction de la tribune avec son pilier médial, trouvée dans le bout ouest de l'église; elle fut rebâtie de briques, dans les pierres des ruines de l'église.

Tibor Koppány

VI. Analyse du mortier de l'époque romaine, trouvé aux fouilles des ruines de l'église du cimetière de Balatonfüred

En analysant le mortier de la villa de l'époque romaine, nous pouvions constater que du point de vue de sa résistance, il est le plus proche à celui utilisé à Aquincum. Les mortiers de Baláca sont plus résistants, tandis que ceux de Gorsium sont moins solides.

Les deux plâtras examinés, du point de vue de leur com-

position, sont identiques avec les plâtras de l'Époque romaine.

Dans le mortier de Balatonfüred il n'y a pas d'éléments végétaux: si nous le comparons aux mortiers mentionnés ci-dessus, nous devons penser soit à une différence d'âge, soit à un autre maître d'oeuvres.

Tihamér Gedeon—Antal Nemcsics

VII. Analyse chimique des os retrouvés dans les ruines de l'église de Balatonfüred

Après les analyses chimique analytique, sérologique et histologique des 16 prélèvements d'os retrouvés dans les ruines de l'église ou dans leur voisinage immédiat, nous pouvons arriver aux conclusions suivantes:

a) Vu que le nombre complet des tombeaux du cimetière est inappréciable, la valeur représentative des 16 cas examinés est égale à zéro.

b) Les 87,6% des ensevelis sont hommes, c'est-à-dire 87,5% sont adultes. Vu cette répartition anormale du point de vue de sexe et d'âge, il est permis de supposer que les ensevelis dans la chapelle et dans son voisinage immédiat ne furent pas réunis que par le hasard, mais ils étaient en

relation quelconque (sociale, religieuse, familiale?, etc.) les uns avec les autres.

c) Entre la première et la dernière sépulture il y a une durée de 200 à 260 ans (avec une limite d'erreur de ± 50 ans).

d) La première sépulture a précédé de 150-180 ans la date de l'ensevelissement du tombeau 4, daté d'une monnaie frappée en 1438, et la dernière sépulture pouvait arriver 50-80 ans après cette date.

e) Il est impossible d'établir des relations génétiques démontrables entre les ensevelis.

Imre Lengyel

VIII. Identification de différentes parties d'une trouvaille archéologique par spectroscopie d'émission

Nous avons soumis les différentes parties de la croix processionnelle, retrouvé aux fouilles des ruines de l'église de Balatonfüred, à une analyse spectrale d'émission.

Après avoir déterminé la composition qualitative à la base des spectres d'émission pris des quatre parties de l'objet, nous avons défini l'intensité relative des raies du spectre les plus sensibles des constituants de l'alliage et des éléments

souillants, en rapport aux raies correspondantes de la matière de base (cuivre); et ainsi sans employer d'échantillons comparatifs, et sans connaître la composition qualitative de chaque partie de la trouvaille, nous avons vérifié la composition identique des quatre parties de la croix. D'où il résulte indiscutablement que la trouvaille entière a été faite au même lieu et au même temps.

Károly Zimmer

I—III. История руин церкви, расположенной на балатонфюредском кладбище, ее раскопки и периоды строительства

В северной части Балатонфюрета, на кладбище деревушки под названием Шишке стоят развалины средневековой церкви. В письменных документах эта церковь впервые упоминается в 1211 году как церковь св. Михаила в деревне Папшока. Деревня Папшока находилась во владении тиханьского аббатства. Покровителем церкви, судя по папской булле 1267 года, было также тиханьское аббатство. Последнее упоминание названия деревни Папшока имеется в документе, датированном 1314 годом. К северу и востоку от руин церкви по побережью видны следы древнего поселения, обнаруженные здесь черепки датируются XI—XIII вв., из чего можно заключить, что в этом месте и находилась исчезнувшая деревня Папшока. В 1373 году уже появляется наименование деревни Шишке, находящейся также во владении тиханьского аббатства, но наряду с ним были здесь и светские владельцы, и в первую очередь семья Шишке, по имени которой и названа деревня. Повидимому, это изменение в названии связано с возвышением семьи Шишке, такие случаи в XIII—XIV веках были довольно частым явлением. Деревня Шишке находилась в непосредственном соседстве с Фюретом, в скором времени эти два поселения сливаются, и уже в 1385 году Шишке именуется как часть поместья Фюрет. В XVI веке деревня Шишке окончательно прекратила существование как самостоятельная единица. Она или была разрушена после падения Мохача или же окончательно слилась с Фюретом.

Церковь предположительно была разрушена в середине XVI века, когда турки во всей окрестности произвели большие опустошения. За исключением нескольких описаний прошлого века (Фушхоффер, Флориш Роммер, Виктор Речи), о развалинах церкви нет никаких упоминаний. В 1953 году небольшие исследования провел здесь Аюш Кишш. Полные раскопки руин церкви были произведены в 1964—65 гг.

Судя результатам раскопок, первые поселения на холме Шишке относятся к периоду неолита, затем здесь

поселились люди, относящиеся к кишapotшагской культуре.

Во II веке на холме была построена римская вилла, которую в IV веке перестроили. В конце IV века вилла сгорела. На остатки виллы предположительно еще в конце XII века была построена церковь, которая в документе 1211 года упоминается как церковь св. Михаила, являвшаяся приходской церковью деревни Папшока. По сохранившимся и очистившимся при раскопках остаткам северной и южной стен нефа готической церкви можно проследить, что они были надстроены на стены римской виллы. Западная стена находилась на уровне столба хоров, вход был с южной стороны. Святилище при перестройке совершенно исчезло. В XIII веке в западной части церквушки были построены хоры, опирающиеся на один столб, в южном углу же — многоугольный склеп.

В XIV веке церковь была расширена с западной стороны. В западной романской стене были прорублены две стрельчатые двери, южный вход был заделан, а уровень пола был понижен на 30 см. В удлиненной западной стене была сделана дверь с откосом.

После 1438 года церковь была расширена и с восточной стороны. На место романского святилища было построено сохранившееся и поныне многосводчатое готическое святилище и одновременно с этим был расширен и склеп. С южной стороны рядом со склепом был построен притвор, над которым предположительно возвышалась башенка. В одно время с готическим святилищем была построена и церковная ограда. Церковь погибла в середине XVI века во время турецких завоеваний. Кроме общеизвестных исторических фактов, это подтверждается и раскопками, при которых в западной части руин были обнаружены черепки, датируемые XVI веком.

После раскопок, произведенных в 1964—65 гг., Государственная инспекция по охране памятников архитектуры произвела консервацию руин по плану, разработанному Тибором Копшань.

Илона Вальте

IV. Балатонфюредский крест романского периода, употреблявшийся во время крестного хода

В открытой при раскопках церкви на балатонфюредском кладбище, в могиле № 6 был найден крест романского периода, употреблявшийся во время крестного хода. На основании химической экспертизы установлено, что крест был изготовлен из меди, позолочен, сделан вручную. После иконографических и стилистических исследований креста можно сделать следующее заключение: иконографически корпус креста относится ко второй половине XI века, способ изображения сохраняет традиции оттонского периода. Образцом креста является византийский «крукс геммата». Форма граненого горного хрусталя, сохранившегося на одной из сторон креста, также не исключает датировки XI веком. Лигатура тыльной стороны зацепок встречается на монетах королей Эндре I и Ласло I из нумизматической коллекции времен Арпадов. Лентообразный орнамент на тыльной

стороне сродни домбардским орнаментам. Розетка, расположенная в центре тыльной стороны, сродны орнаментике периода «обретения родины», что еще более подкрепляет доводы, по которым мы относим крест к XI веку. На нижней стороне креста имеется украшение в виде пальметты, помещенное в полукружие, оно не может служить для точной датировки, так как такие украшения были приняты как в коптском периоде, так и в период великого переселения народов, а также и в романский период. И все же пышные украшения в виде пальметты, покрывающие сплошь всю плоскость, не исключают возможность датировки концом XI века. На основании всего этого мы с полной уверенностью можем утверждать, что балатонфюредский крест был выпущен в конце XI века (после 60-х годов), что он является произведением рук одного человека. В его оформлении

сочетаются элементы различных стилей, и это еще более укрепляет нас в предположении, что изготовлен он был в Венгрии. В собрании Венгерского национального музея имеется два аналогичных креста, резко отличающиеся от других крестов, употреблявшихся во время крестного хода.

Крест был уже сломан до того, как он попал в могилу. Мужчина лет 23—28, чей скелет был обнаружен в могиле № 6, по предположению Имре Ленделя, был похоронен между 1258—1288 гг. Это самое старое захоронение в церкви. Оно находится на самом почетном месте — посредине романского нефа перед триумфальной

аркой. В регистрационной книге тиханьского аббатства имеется запись за 1211 год о покупке у сына Иштвана Сака и его братьев шести акров земли, расположенной рядом с церковью св. Михаила. Из этой же книги мы узнаем, что Сака делал аббатству различные пожертвования. В средние века в церкви вблизи алтаря обычно погребались люди, делавшие крупные пожертвования на церковь. В данном случае вполне резонно предположение, что в могиле № 6 около 1250 года был погребен один из отпрысков Сака, что вместе с ним в могилу был положен сломанный крест, утративший к тому времени свою роль креста при крестном ходе.

Илона Вальтер

V. Восстановление руин балатонфюредской кладбищенской церкви

Для того, чтобы установить историю и разграничить отдельные строительные периоды церкви, открытой в результате тщательных методичных раскопок, развалины были тщательно изучены архитектурном плане. Исследование нефа в романском стиле, притвора, святилища, южного притвора и склепа, построенных в разные периоды готики, послужили вполне достаточной основой, чтобы произвести хотя бы частичную реконструкцию бывшей церкви. Эти исследования, а также соответ-

ствующие археологические исследования дали возможность проследить архитектурную историю приходской церкви средневековой деревни Шишке. Стены руин были немного дополнены и в таком виде консервированы, приведена в порядок прилегающая территория. Единственной реконструированной частью являются восстановленные хоры на центральном столбе, которые были заново построены из камней и кирпича, извлеченных при раскопках.

Тибор Коппаны

VI. Исследование штукатурки римского периода, обнаруженной при раскопках балатонфюредской кладбищенской церкви

При исследовании штукатурки римской виллы было установлено, что по прочности она сродни материалу штукатурки Аквинка. Более прочной является балацапустайская, а менее прочной — горсийская штукатурки.

По своему составу два исследованных куса штукатурки соответствуют штукатуркам римского периода.

Здесь отсутствуют в составе некоторые части растительного происхождения. При сопоставлении же их с двумя исследуемыми кусками это можно объяснить расхождением во времени или же тем, что работа производилась другими мастерами.

Тихамер Гедеон, Антал Немчи

VII. Химические исследования костей, обнаруженных при раскопках руин балатонфюредской церкви

На основании результатов, полученных после химического, серологического и гистологического анализа 16 образцов костей, извлеченных при раскопках церкви и прилегающей к ней территории, можно сделать следующие выводы:

1. Так как невозможно определить точное количество могил кладбища, исследуемые 16 образцов костей абсолютной ценности собой не представляют.

2. Из числа погребенных — 87,5% взрослые мужчины. Эта неестественная половая и возрастная пропорция дает основания предположить, что останки этих усопших погребены в церкви и ее ближайшей округе отнюдь

не случайно, что все они по каким-то признакам (общественным, религиозным, семейным и пр.) были связаны между собой.

3. Временная разница между первым и последним захоронением составляет 200—260 лет (возможность ошибки ± 50 лет).

4. Захоронения начались примерно на 150—180 лет до 1438 года (так датирована могила № 4 по найденной в ней монете), а прекратились примерно на 50—80 лет позже.

5. Генетической связи между погребенными нельзя установить.

Имре Лендель

VII. Сопоставление отдельных частей археологической находки при помощи эмиссионного спектрального анализа

Крест, найденный при раскопках руин церкви, был подвергнут эмиссионному спектральному анализу.

Был произведен анализ четырех частей креста, были определены и сопоставлены спектральные линии сплава, элементов загрязнения и основного материала — меди,

их интенсивность. Это дало возможность и без знания количественного состава элементов отдельных частей предмета доказать идентичность четырех исследуемых участков, из чего бесспорно явствует, что весь крест был изготовлен в одно время и в одном месте.

Карой Циммер

Adatok a Nyugat–Dunántúl középkori népi építészetéhez

A középkori magyar falu életének és építészetének régészeti módszerekkel történő kutatása nem tekinthet nagy múltra vissza. Az 1930-as években megkezdett feltárásokhoz hasonlóan a II. világháború után is elsősorban az Alföldön folytak faluásatások. A Dunántúlon a Nagyvázsöny—csepelyit kivéve¹ a nagyobb szabású ásatások csak az utóbbi években kezdődtek meg. A Dunától É-ra feltárt Árpád-kori települések az alföldiekhez hasonló képet mutatnak.² Terepbejárásaink eredményei a dunántúli és az alföldi települések szerkezetének különbségeiről vallanak. Az Alföldön nagy kiterjedésű Árpád-kori lelőhelyeket ismerünk, amelyekben többször megfigyelhető, hogy a késő középkorban (XIV—XVI. század) egyes lelőhelyek kiterjedése kisebb lesz³ (az írásos forrásokból igazolhatóan ez nem járt a falu lakosságának csökkenésével). A Somogy és Zala megyékben folytatott terepbejárásaink során⁴ viszont azt figyelhetjük meg, hogy több lelőhelyen — ahol az Árpád-kortól a törökkorig folyamatos volt ez élet — az Árpád-kori lelőhelyek általában kisebb kiterjedésűek, mint a XV—XVI. századiak. A települések szerkezetének eltérése elsősorban a természeti viszonyokra és a kulturális örökségre visszavezethető életmódbeli különbségek következménye. Feltételezhetjük azt is, hogy az Árpád-korban nem kizárólag az Alföldön megismert módon — földbe mélyített házakban — lakott a dunántúli falvak népe. A következőkben a keszthelyi Balatoni Múzeum és a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjtőterületén végzett kisebb feltárások és leletmentések eredményeit ismertetjük. Az eddig ismert típusoktól eltérő építmények kiegészítik hiányos ismereteinket.

I. FAÉPÜLETEK: BORONA- ÉS TALPASHÁZAK

Írásos forrásaink az Árpád-kor végétől egyre gyakrabban említik a faházakat. Ezekben a XIII—XIV. századi oklevelekben nem csupán fából épített házakról tesznek említést, hanem olyan faházakról is szólnak, amelyeket egyik helyről a másikra vontatnak vagy szétszedés után elszállítva más helyen újra felépítenek. Pl. 1282: „... domus suas constructas in eadem, *transferet*...”;⁵ 1295: „... quadraginta domos *lignas* de eadem ad possessiones suas asportari facientes.”⁶; 1370; „... sex domos de possessione ipsorum Posalaka vocata... deportassent.”⁷ Csák Máté is házastól rabolta el az esztergomi püspök jobbágyait.⁸ A faházakra vonatkozó írásos adatokat Szabó I. gyűjtötte össze legutóbb.⁹ Faházakat a hazánkon átutazó Ottó freisingi püspök is említ már a XII. század első felében.¹⁰ Ásatásból még korábbi, a X—XI. századra keltezhető faházakat is ismerünk.¹¹ A Fonyódbélatelepi építmények azonban eltérnek az írásos források egy részében említett, az előzőekben idézett házaktól, mert elkép-

zelhetetlen, hogy ezek szétszedés nélkül egyik helyről a másikra vontathatók lettek volna, vagy akár érdemesnek tartásuk azokat arra, hogy rablási céllal szétszedjék és messzi vidékre szállítsák, ahol újra felépíthetik. Árpád-kori faluásatásaink éppen Alföld-centrikusságuk miatt eddig csak földbe mélyített putrilakásokat eredményeztek. Így az írásos források adatai és a régészek által feltárt házak típusa között ellentmondás látszik. Megnehezíti a tisztánlátást, hogy a földbe ásott és a föld felszínére épített házat gyakran egy a középkori Magyarországra is érvényes általános fejlődés két nagy állomásának tekintik. Az okleveles gyakorlat terjedésével az írásos forrásokban inkább a XII. századtól tűnnek fel ezek az adatok, ezért innen számítják népi építészetünk átalakulását. Éles határt természetesen nem vonnak a fejlődés két foka közt. Szabó I. pl. a következőket írja: „A két nagy időbeli szakasz váltása megfigyelésünk szerint a XII—XIII. században folyt le. Most is hangsúlyozni kell azonban, hogy a valóság éles időbeli határ megvonását akkor sem engedné, ha e valóság megismerésére bővebben állnának rendelkezésünkre adatok.”¹² Éppen Szabó I. említ XI. századi forrásokat, melyek adatai faépítésre utalnak.¹³ Az, hogy ezekben a forrásokban nem falusias jellegű települések építéséről hallunk, nem lehet döntő. Ez írásbeliségünk fejletlenségével hozható kapcsolatba, XI. századi forrásaink nagyon keveset árulnak el a falusias jellegű településekről és azok építményeiről. A földbe mélyített, felmenő falak nélküli és a föld felszínére épített ház sokáig egymás mellett él. A ház építésének módját főleg a természeti környezet és az életmód határozta meg a középkor első századaiban, de szerepet játszhatott a társadalmi helyzet és az etnikum is. Ennek lehetőségére már Méri I. is felhívta a figyelmet a Szovjetunióban és Lengyelországban feltárt X—XII. századi települések házai alapján.¹⁴ A Nyugat-Dunántúl erdős területein már a honfoglalástól kezdődően számolnunk kell faépítményekkel. A következőkben ismertetendő ásatás közvetett bizonyítékot szolgáltat a boronaházak kora Árpád-kori meglétére.

A Kustánszgeből Ny felé, a tsz-major előtt vezető út az elhagyott téglagyár után egy mélyebb völgybe ereszkedik. A völgy közepe zombékos-vizenyős, enyhén lejt D felé. A völgy Ny-i oldalán, az úttól D-re (Liszteasarok dűlő) neolitikus és Árpád-kori kerámiatöredékek gyűjthetők. A völgy K-i oldalán, az úttól É-ra (Gyertyánági rét) a szórványosan előforduló Árpád-kori kerámiatöredékek mellett elsősorban késő középkori, XIV—XVI. századi cserepeket találtunk. Itt a völgy É felé kettéágazik. A két ág közti kiemelkedésen (Rácok parraga) gyűjthetők a nagy kiterjedésű lelőhely legkorábbi kerámiatöredékei. Ezek egy része a XI. századra keltezhető. Nem mondanak ennek ellent az írásos források sem. Lelelőhelyünkön a középkorban Gyertyánág falu állt (a lelőhely középső részét ma is Gyertyánági rétnak nevezik). Csak a XIII. század derekán tűnik fel Zsigér határjárásában, de ekkor már kettő van belőle, hisz Külső- vagy Kis-Gyertyánágról hallunk.¹⁵ Az ásatást 1967-ben, a Liszteasarok dűlőben kezdtük. Kutatóárkainkkal azonban csak neolitikus objektumokra bukkantunk. A megfelelő talajadottságok sokkal egyszerűbb és gyorsabb kutatást tettek lehetővé. A szántóként hasznosított domboldalban a völgyfenékhez közelebb eső részék kivételével, már 20—25 cm mélységben jelentkezett a barna humusztól élesen elváló sárga agyag-szűztalaj.